Historia e actualidade dos nacionalismos na España contemporánea: unha perspectiva de conxunto

Xosé M. Núñez Seixas

1. INTRODUCCIÓN

Este ensaio pretende ante todo ofrecer unha visión xeral das causas e desenvolvemento dos nacionalismos na España contemporánea, e polo tanto está determinado pola perspectiva propia dun historiador. Isto é, comezando pola análise do pasado tentarase contribuír a unha mellor comprensión da cuestión nacional en España hoxe en día. De aí tamén que non se vaia pretender aquí afondar en todos e cada un dos aspectos que se apuntarán, senón máis ben contribuír a unha visión xeral e integrada.

É preciso definirmos en primeiro lugar qué é o que entendemos por Nación e, xa que logo, qué acepción temos do termo *nacionalismo*. Desde unha perspectiva de análise científica temos que diferenciar a Nación doutras formas de identidade colectiva: unha Nación é todo conxunto de persoas que se senten vencelladas de xeito ancestral e en base a unha serie de factores comúns variables (etnicidade, territorialidade, Historia, etc.), e que consideran que ese colectivo é o referente derradeiro de delimitación territorial do poder, de soberanía. Definir que un colectivo determinado é unha Nación supón, polo tanto, aceptar que ten dereito, polo menos no plano teórico, á autodeterminación, é dicir, a determinar libre e colectivamente cál é o seu destino, en canto que ese conxunto de individuos é o suxeito de dereitos políticos colectivos vencellados a un territorio determinado. Como consecuencia,

---

Recóllese aquí no fundamental, engadíndolle un moderado aparello crítico actualizado, o texto da conferencia dada no Paraninfo da Universidade de Vigo o 19 de abril de 1994, dentro do ciclo *O nacionalismo hoxe en día,* organizado polo Colectivo Xarabal.

nacionalismo é aquela doutrina política que defende o dereito de autodeterminación para unha *nación* concreta, e polo tanto asume e defende que ese colectivo humano é o referente primeiro e básico de lexitimidade política, o que á súa vez pode combinarse con diferentes programas sociais e ideoloxías políticas. De aí que os nacionalismos poidan ser de dereitas e de esquerdas. Malia as consabidas eivas para atoparmos definicións inequívocas de ambos os dous conceptos (que á súa vez varían segundo os diferentes idiomas) podemos considerar que as propostas apuntadas son dabondo operativas para o tema que aquí nos ocupa, pois a partir delas podemos deslindar claramente cales son nacionalismos e cales non o son, e así mesmo podemos comezar á clasificar ulteriormente as Nacións e nacionalismos, mais non en base a criterios supostamente obxectivos. Desde o punto de vista analítico, a Nación é un imaxinario social, é dicir, unha *comunidade imaxinada*[1], e cientificamente podemos afirmar que existe na medida en que os seus integrantes están convencidos da súa existencia. As nacións, xa que logo, non están predeterminadas nin existen desde tempos inmemoriais, senón que son froito do convencemento dos individuos que as integran e moi especialmente da laboura teórica dos nacionalistas, que as converten en imaxinarios compartillados por un colectivo humano.

As nacións son, daquela, producto de factores históricos e evolutivos, inseríndose en procesos dinámicos de construcción da identidade colectiva: por iso son os nacionalismos os que *constrúen* as nacións, e non ó contrario. Ora ben, aínda que certo é que ó entrarmos na Idade Contemporánea existen tamén determinadas comunidades e colectivos que posúen unha experiencia de vida compartida, unhas características étnicas (lingua, costumes, etc.) máis ou menos comúns e obxectivables, e unha experiencia de autogoberno ou de unidade territorial desde polo menos a Idade Media ou a Idade Moderna, non nos atoparemos perante nacións no senso moderno do termo, senón por exemplo perante o que algúns autores chaman *ethnie*[2], grupos étnicos ou colectivos de poboación nos que, ó principiar a Idade Contemporánea, están presentes algúns factores susceptibles de favoreceren o desenvolvemento dun nacionalismo moderno. Mais non existe unha relación directa entre pasado esplendoroso, podente etnicidade e desenvolvemento dun forte

1. Anderson, B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londres /New York,1983; Beramendi, J. G. "Ethnos versus Polis? On Method and Nationalism", en J. G. Beramendi, R. Máiz e X. M. Núñez (eds.). *Nationalism in Europe: Past and Present*. Santiago, 1994, vol. I, pp. 69-110; Seton-Watson, H. *Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Londres, 1977; Smith, A. D. "The Nation: invented, imagined, reconstructed?" en *Millenium*, 20:3, 1991, pp. 353-68. Dos mesmos autores, "Gastronomy or Geology? The Role of Nationalism in the Reconstruction of Nations" en *Nations and Nationalism*, 1:1, 1995, pp. 3-23.

2. Smith, A. D. *The Ethnic Origins of Nation*. Oxford, 1986.

nacionalismo na época contemporánea, porque o nacionalismo é un fenómeno que nace coas revolucións burguesas, é dicir, coa época contemporánea e a creba dos vencellos colectivos de lexitimidade política propios da Idade Moderna: as lealdades dinásticas e señoriais. Cando se fai preciso construír novas instancias de lexitimidade política que substitúan as xa caducas, hase recorrer a novos principios e novos elos. Aínda que a discusión sobre a posible existencia de Nacións con anterioridade ó derradeiro tercio do século XVIII segue aberta[3], ata o de agora poucas explicacións científicas convincentes teñen demostrado que sexa operativo falarmos da existencia de nacións antes da era contemporánea, é dicir, antes da primeira revolución liberal que ó mesmo tempo foi nacional: a que levou á independencia dos Estados Unidos de América, endebén se pode considerar que nas revolucións inglesa e holandesa do século XVII existen xa algúns elementos que prefiguran o nacionalismo da Idade Contemporánea.

Polo tanto, cando se trata sobre os nacionalismos no conxunto de España nunha perspectiva histórica, hase superar en primeiro lugar a tentación esencialista, isto é, supoñer que teñen existido dentro das fronteiras do Estado español *nacións* predeterminadas, quer a española, quer aquelas que negan precisamente a esta (e viceversa), é dicir, a basca, a catalana, a galega, etc. Pola contra, ó longo dos séculos XIX e XX atoparemos unha realidade dinámica, con procesos de construcción nacional contrapostos, dialécticos e mesmo interactuantes. Existe unha relación constante entre o desenvolvemento do nacionalismo español e mais o nacemento e evolución dos nacionalismos periféricos: os éxitos do primeiro condicionan os fracasos dos segundos, e viceversa. En consecuencia, non se ha concibir a cuestión nacional en España como se cada nacionalismo ou cada territorio fose un compartimento estanco, como con moita frecuencia se ten suposto implicitamente na historiografía hispánica[4]. Aínda que poida semellar obvio afirmalo, hai que lembrar que o desenvolvemento do nacionalismo español a través das diferentes épocas condiciona o dos nacionalismos que denominaremos periféricos, ó igual que acontece o proceso inverso.

A devandita opción teórica obríganos así mesmo a situar no seu xusto lugar algunhas ideoloxías e movementos políticos adoito considerados nun mesmo fol cos nacionalismos periféricos, aínda que interactúen decote con estes e co nacionalismo español. Tal sería o caso, sobre todo, do federalismo de raigame pimargalliana, que experimentou un grande desenvolvemento teórico e político no século XIX español e que

3. Armstrong, J. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, 1982; Dann (ed.), O. *Nationalismus in vorindustrieller Zeit*. Múnich, 1986.

4. Núñez Seixas, X. M. *Historiographical Approaches to Nationalism in Spain*. Saarbrücken/Fort Lauderdale, 1993.

forneceu sobre todo dun programa político para o artellamento do Estado a boa parte dos nacionalismos periféricos, o que non quere dicir que o federalismo poida ser considerado sen máis como un devanceiro ou precedente daqueles (xa que o horizonte de lexitimación política do federalismo, mesmo do cantonalismo, é sempre a *Nación política* española, buscando ante todo un mellor xeito de acadar unha democratización desta: é a lóxica da ideoloxía de Proudhon, que tamén ten un reflexo por exemplo nas propostas federalistas de varios sectores do republicanismo portugués[5]). Tamén sería o caso dos diferentes *rexionalismos*: aínda que de orixes diversas (con compoñentes carlistas nuns casos, rexeracionistas noutros, republicano-democráticas nalgúns), ningún deses rexionalismos, desde o aragonés ó extremeño, e practicamente deica hoxe, postula a construcción de *nacións* alternativas, é dicir, considera o dereito de autodeterminación das súas respectivas comunidades. O observador non ha deixarse levar polas aparencias retóricas: todo *rexionalismo* é unha forma de nacionalismo español. Mesmo, como amosan matizadamente varios exemplos noutros Estados europeos (coma Francia ou Alemaña), a construcción de fortes identidades rexionais non é *necesariamente* unha mostra da debilidade do Estado nacional, senón que se ha ver como un fenómeno complementario á súa construcción, que busca ante todo fomentar a identidade local como medio de enfortecer o patriotismo através da "patria local", da *Heimat*[6]. Certo é que, especialmente en España, existe unha zona de contacto nalgúns casos na que se produciu unha evolución desde o rexionalismo descentralizador e a identidade rexional cara a unha afirmación nacional, e polo tanto negadora da Nación española en última instancia. Mais o feito de que esa evolución máis ou menos lineal se produza en determinadas circunstancias e nalgúns casos non quere tampouco dicir que sexa xeral nin xeneralizable.

5. Non obstante, hai que lembrar a extrema diversidade interna do federalismo español do século XIX, xa que cara a 1870 aínda existían fortes diverxencias dentro del sobre a forma de artellamento territorial do Estado no futuro e sobre cáles haberían ser os seus fundamentos: mentres para algúns sectores abondaba unha descentralización, para outros se combinaban os postulados proudhonianos co recoñecemento dunha serie de "peculiaridades" orgánico-historicistas das diversas rexións españolas que xustificarían o seu dereito a unha autonomía; finalmente, para un terceiro sector, o federalismo fundaríase pura e simplemente no pacto sinalagmático. *Vid.* G. Levi, "Pi i Margall y el federalismo español del siglo XIX" en *Sistema* 113, 1993, pp. 103-116, e J. M. Jover, "Federalismo en España: cara y cruz de una experiencia histórica" en G. Gortázar (ed.), *Nación y Estado en la España liberal,* 1994, Noesis, Madrid, pp. 105-168. Para un contraste co coetáneo federalismo portugués, *vid.* F. Catroga, *O republicanismo em Portugal. Da formação ao 5 de outubro de 1910.* Coimbra, 1991, vol. I, pp. 63-71 e 80-83.

6. Haupt, H. G. "Die Konstruktion der Regionen und die Vielfalt der Loyalitäten im Frankreich des 19. und 20. Jahrhunderts" en G. Lottes (ed.), *Region, Nation, Europa. Historische Determinanten der Neugliederung eines Kontinents.* Heidelberg, 1992, pp. 121-126; Applegate, C. *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat,* Berkeley, 1990; Confino, A. "The Nation as a Local Metaphor: Heimat, National Memory and the German Empire, 1871-1918" en *History and Memory* 5:1, 1993, pp. 42-87.

A situación política actual en diversas rexións da España ofrece tamén abondosos exemplos de rexionalismos que non son nacionalismos, malia que en ocasións, por puro oportunismo político, xoguen a selo. Eis o caso do Partido Aragonés Regionalista (PAR), de Unidad Alavesa ou de Unión del Pueblo Navarro (UPN), claras respostas *rexionalistas*, malia nalgúns casos contaren con antecedentes e tradicións políticas propias de reivindicación rexional (carlismo, foralismo), ós desafíos suscitados polos nacionalismos periféricos, e que ante todo son formas específicas de nacionalismo español.

2. ¿UN *ESTADO NACIONAL* FRACASADO? (1800-1936)

Dáse o paradoxo de que España, como comunidade política que abrangue un mesmo territorio, é un dos Estados máis vellos de Europa, datable, en teoría, desde o século XV, e que acada unha plasmación en forma de Imperio durante a Idade Moderna. Mais precisamente na época durante a que se consolidan os Estados *nacionais* europeos, é dicir, durante a Idade Contemporánea (desde fins do século XVIII), e especialmente ó longo do século XIX, España fica claramente demorada en canto *Estado nacional*, aínda sen sufrir perdas no seu territorio europeo desde o ano 1648. Isto favorece evidentemente o desenvolvemento dos nacionalismos periféricos, en canto actúa como unha precondición favorable, malia que non se ha aducir como o seu único factor desencadeante. A comezos do século XIX España non era un Estado *plurinacional*, é dicir, integrado xa por diversas *nacións*: si, en todo caso, un Estado *pluriétnico*, como tamén o era Francia e a maioría dos Estados europeos. A diferencia verbo doutros Estados europeos ó longo do século XIX radica máis ben na intensidade da pervivencia das diversas *etnicidades* diferenciais en varios dos seus territorios. O que se debe ante todo ó propio fracaso do proceso de construcción do Estado nacional español (o que xenericamente se coñece como *Nation-building*, é dicir, a articulación da nación como *comunidade imaxinada* por parte do Estado mediante a súa acción político-institucional, para así se converter nun Estado nacional)[7], máis que á resistencia activa e consciente dos integrantes deses grupos étnicos periféricos (bascos, cataláns, galegos...) fronte a un centralismo liberal español xa percibido como "uniformizador" desde un comezo[8]. Certamente exis-

7. Smith, A. D. "State-Making and Nation-Building" en J. Hall (ed.), *States in History*. Oxford, 1986, pp. 228-263; Rokkan, S. "Dimensions of State Formation and Nation Building" en C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, 1975, pp. 562-600.

8. Así e todo, algúns autores supoñen implicitamente que foi precisamente esa resistencia activa e máis ou menos consciente das diferentes *nacionalidades* peninsulares

tían xa desde a Idade Moderna diversas concepcións verbo do termo "España" como comunidade política e verbo dos "españois" como colectivo (igual que as había dos termos "alemáns" ou dos "italianos", malia non existiren aínda como estados), mais ningunha delas, fose a concepción "austracista" propia da Monarquía dos Austrias, ou a "monárquico-ilustrada" propia do século XVIII, se identificaba coa idea de Nación moderna (é dicir, suxeito de dereitos políticos colectivos), senón que o baseamento teórico de "España" era a lealdade dinástica, a relixión católica e a identificación coa institución monárquica (o corpo social situado baixo a autoridade do monarca). Así mesmo, tamén os primeiros liberais españois abeiraban un proxecto moderno de nación: mais o pouco tempo de que dispuxeron para poñelo en práctica e as debilidades da revolución liberal española condicionaron a aplicación dese corpo de ideas, polo que, realmente, o Estado liberal español que se empeza a construír no primeiro tercio do século XIX nace moi eivado polas súas concesións ó Antigo Réxime[9].

Non só se trataba da pervivencia da etnicidade (costumes, lingua, modos de hábitat, crenzas tradicionais, amais das institucións ou corpos propios de dereito civil, etc.), senón tamén da debilidade da difusión dun sentimento máis ou menos artellado de pertenza a unha Nación política identificada co Estado que callase dabondo forte como para relegar ós movementos nacionalistas periféricos que puidesen emerxer a unha situación de práctica marxinalidade política, como de feito aconteceu na veciña Francia. Cando os nacionalismos periféricos nacen e se consolidan politicamente no derradeiro cuarto do século XIX, as precondicións sociais para o seu posterior crecemento estaban dadas en parte gracias a unha circunstancia previa: o incompleto carácter do proceso de construcción nacional español, é dicir, da *nacionalización* española, como ten sinalado B. de Riquer[10].

¿Cales foron os factores principais dese *fracaso* nacionalizador? Aínda que a discusión histórica sobre esa cuestión segue moi viva, e estamos no intre actual aínda lonxe de podermos ofrecer un modelo

durante o século XIX o que empeceu a penetración do proceso nacionalizador español: así o defende para o caso das Baleares, por exemplo, I. Peñarrubia, "De pagesos a espanyols? La resistència mallorquina a la nacionalització espanyola" en *El Contemporani* 1, 1993, pp. 12-16.

9. Varela, J. "Nación, patria y patriotismo en los orígenes del nacionalismo español" e Fernández Sebastián, J. "España, monarquía y nación. Cuatro concepciones de la comunidad política española entre el Antiguo Régimen y la Revolución liberal" en *Studia Historica. Historia Contemporánea* 12, 1994, pp. 31-43 e 45-74, respectivamente.

10. Corcuera Atienza, J. "Nacionalismo y clases en la España de la Restauración" en *Estudios de Historia Social* 28-29, 1984, pp. 249-282. Recentemente, é Borja de Riquer quen máis ten incidido en varios traballos sobre a febleza do nacionalismo español no século XIX, *vid.* por exemplo "La débil nacionalización española del siglo XIX" en *Historia Social* 20, 1994, pp. 97-114.

explicativo definitivo[11], si que se poderían resumir hipoteticamente eses factores nos seguintes, de xeito moi esquemático:

1. O baixo grao de desenvolvemento industrial, localizado ademais só nalgunhas rexións determinadas —País Basco, Cataluña, Asturias—, o que ten como consecuencia o xurdimento de importantes desequilibrios territoriais no referente á distribución de recursos, que non se corresponden coa localización dos centros de decisión política e mesmo coa extracción xeográfica das elites políticas do Estado. Ó cal se lle engade outra consecuencia: o escaso nivel de modernización da sociedade española no século XIX e primeiro tercio do XX, que tamén se puxo de manifesto nun moi limitado nivel de artellamento territorial e *comunicación social* entre as diversas zonas do proprio Estado[12]. A carencia de infraestructuras e a dificultade das comunicacións, unido, como se expón máis abaixo, ó escaso labor nacionalizador do Estado, ten como consecuencia que a comezos do século XX fose posible afirmar que España era, en verbas de Ortega y Gasset, unha "inmensa provincia", é dicir, un agregado de territorios e rexións cun coñecemento relativamente escaso entre eles[13].

2. As divisións políticas internas: a dialéctica constante entre absolutistas (desde 1833, carlistas) e liberais, coa conseguinte división crecente do liberalismo entre moderados-centralistas e progresistas que, por reacción contra daqueles, fanse máis partidarios do provincialismo, o que produce unha situación curiosa: de xeito inverso ó que acontecía en Francia, en España os equivalentes ós "xacobinos", é dicir, os progresistas, teñen unha actitude máis favorable cara á mantenza das chamadas *liberdades locais*, o mesmo que por diferentes razóns os carlistas; mentres o equivalente ideolóxico dos "xirondinos", é dicir, os moderados, son ferreamente centralistas. Isto debíase, basicamente, a tres razóns:

2. a. Á forte impronta historicista do liberalismo español, que o levaba a buscar unha lexitimación da ruptura co Antigo Réxime na Historia anterior, e máis concretamente na tradición das Cortes medievais e das Cortes de Aragón. De aí tamén que se recorrese ás "liberdades provinciais" que se supoñía foran deturpadas polo carácter cen-

11. Núñez Seixas, X. M. "Questione nazionale e crisi statale: Spagna, 1898-1936" en *Ricerche Storiche* XXIV:1, 1994, pp. 87-117.

12. Sobre o concepto de "comunicación social", *vid.* K.W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality.* Cambridge (Ma.), 1953.

13. Ortega y Gasset, J. *La redención de las provincias*, 1931, en *Obras Completas.* Madrid, 1988, pp. 233-41.

tralista e absolutista dos Austrias primeiro e dos Borbóns despois[14]. Naturalmente, tal valoración é unha construcción *a posteriori* por parte dos liberais, é dicir, unha idealización do papel verdadeiro das Cortes medievais, presentándoas como verdadeiros devanceiros do réxime constitucional e lexitimando así historicamente a revolución liberal na España e para combater calquera acusación de "afrancesamento"[15].

2. b. Polo feito de os progresistas teren o seu meirande couto político de influencia na esfera local, é dicir, nos concellos, xorde unha asociación implícita entre descentralización, liberdades locais e profundización da democracia representativa. Amais diso, a importancia da administración local desde o século XVIIII e o papel sobranceiro que xogaba aquela no conxunto da Administración do Estado foron factores que permitiron a forte sobrevivencia do municipalismo ó nivel ideolóxico, incluso despois da reforma administrativa levada a cabo polos Moderados que diminuíu en moito o papel dos concellos (imposición de alcaldes nomeados directamente polo Goberno, por exemplo).

2. c. Por último, o feito de que os carlistas defenderán os *Fueros* rexionais nun principio como arma propagandística e mobilizadora (desde 1834, aproximadamente, e sobre todo en Navarra e País Basco; máis tarde, desde 1846, en Cataluña), pero progresivamente irán vendo na reivindicación das formas tradicionais de autonomía rexional —é dicir, formas de privilexo territorial como eran os *Fueros*— unha defensa do que consideraban era a Nación española tradicional dos séculos XVI e XVII, oposta e anterior ó liberalismo. Tal defensa terá continuidade, con algunhas adaptacións modernizantes, ó longo do século XIX e durante o primeiro tercio do século XX, e en boa parte fornecerá as bases ideolóxicas do que será a variante "rexionalista" do nacionalismo conservador español, como veremos.

3. Unha feble eficacia, virtualidade operativa, e polo tanto cativos resultados, dos elementos e instrumentos que haberían conformar o proceso de *nacionalización* española do século XIX, e que se vencellaban directamente coas insuficiencias modernizadoras do Estado liberal:

14. Beramendi, J. G. "A función da Historia na formación do nacionalismo español" en *Actas do I Congreso Internacional da Cultura Galega*. Santiago de Compostela, 1992, pp. 125-132; Trías Vejarano, J. J. "Los diferentes 'modelos' de Estado-Nación en el ciclo revolucionario español del siglo XIX", en VV. AA., *La Revolución burguesa en España*. Madrid, 1985, pp. 151-177; J. M. Jover Zamora, *La civilización española a mediados del siglo XIX*. Madrid, 1992, pp. 141-191.

15. *Vid.* entre outros Varela Suances-Carpegna, J. *La teoría del Estado en los orígenes del constitucionalismo hispánico (las Cortes de Cádiz)*. Madrid, 1983, e Mato, A. "Liberalismo e historicismo. A contemplación histórica de España como nación constitucional na obra de D. José Alonso López y Nobal" en J. G. Beramendi (ed.), *Galicia e a historiografía*, Santiago de Compostela, 1993, pp. 159-181.

3. a. Un sistema de educación nacional escasamente dotado, que non é quen de conquerir os resultados que si acadou en Francia, por exemplo: a imposición progresiva dun só idioma, que actuase como *idioma nacional*, e mais o espallamento e inculcación dunha serie de valores cívico-patrióticos e simbólicos que á súa vez uniformasen culturalmente a poboación española[16]. A Lei Moyano (1857) establecía que o financiamento da educación primaria era competencia da Administración local (os concellos), os cales, ó estaren endemicamente endebedados e privados de recursos propios tras a Desamortización Civil, non podían na gran maioría dos casos asumir os custos de mantemento das escolas. Non ten nada de estraño, xa que logo, que as taxas de analfabetismo en España se situasen entre as máis elevadas da Europa occidental, e que a comezos deste século fose ante todo a iniciativa da sociedade civil a que completase algunhas desas carencias (por exemplo, as famosas escolas de *indianos* en Galicia). De aí tamén que os idiomas diferentes da lingua oficial do Estado (o castelán) pervivisen no conxunto de España con moita máis forza que noutros Estados da Europa occidental[17]. A iso uníase a forte tutela que a Igrexa Católica exercía sobre os contidos do ensino estatal, en virtude do Concordato asinado entre o Goberno Moderado e o Vaticano en 1851.

3. b. O exército practicamente nunca cumpriu en España o papel unificador que tivo noutros Estados europeos, onde o servicio militar era obrigatorio para todos os cidadáns desde polo menos 1870. Na España do século XIX, o exército xamais foi *nacional* e obrigatorio para todos por igual (como si o era en Francia ou en Alemaña): moi pola contra, o sistema de recrutamento chamado *de quintas* era cruamente clasista, xa que permitía a aqueles que posuísen unha determinada cantidade de diñeiro liberarse do servicio militar, tendo que ir entón un cidadán pobre no lugar dos que libraban para cumprir o cupo establecido (un de cada cinco mozos). A oposición ás quintas é un tema recorrente das axitacións populares de inspiración progresista e demócrata en toda España ó longo do século XIX, e a iso engádese desde fins de século o devastador efecto que sobre o xa mirrado prestixio popular do Exército producen as guerras coloniais, primeiro, e moi especialmente a guerra de Marrocos xa no século XX, o que motiva a existencia dun elevadísimo número de prófugos e

16. Sobre o proceso nacionalizador na Francia do século XIX, é referencia imprescindíbel E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford, 1976.

17. Pódese afirmar que, cara a 1875, o idioma basco era falado aínda por un 40-50% da poboación do País Basco; o idioma galego por un 90% da poboación de Galicia, e a mesma porcentaxe en Cataluña e Illas Baleares (en menor proporción, en Valencia). Nos casos basco e catalán, a porcentaxe de falantes dos idiomas autóctonos diminuíu desde 1880 como consecuencia da inmigración masiva de man de obra castelán-falante doutras zonas de España.

desertores[18]. A pesar de as reformas militares do Goberno Canalejas (1912) eliminaren a práctica da redención en metálico do servicio militar, o prestixio do Exército non por iso aumentou. A impopulariedade das odiadas *quintas* engadiuse á non menor da Garda Civil, corpo militarizado de orde pública creado no ano 1844 co obxectivo, ante todo, de defender os intereses da propriedade nas zonas rurais de España[19].

3.c. Unha deficiente unificación simbólica do Estado *nacional*: a difusión dun patriotismo encarnado en mitos comúns, monumentos, procesións cívicas, etc., é en España moi inferior á que ten lugar noutros Estados da Europa Occidental, onde ademais se trataba dunha política simbólica promovida desde o propio Estado[20]. Pola contra, na España do século XIX prestouse unha moi cativa atención a estes aspectos, quizabes por falla de consciencia por parte das elites gobernantes (que partían do suposto de que a *nación* xa estaba feita desde había catro séculos), e existía ademais unha fonda falla de consenso arredor de cáles haberían ser os mitos fundacionais e os símbolos da Nación española, acentuada polas divisións políticas internas. A mitificación da "Guerra da Independencia", por exemplo, foi en España relativamente moi feble durante o século XIX, e o Dous de Maio non pasou de ser unha festa local en Madrid con escasos festexos[21]. De aí que España sexa un dos poucos Estados que contou con varias bandeiras (bicolor —a dos máis conservadores— ou tricolor —a dos republicanos e as esquerdas—), o mesmo que con varios himnos nacionais (*Marcha Real* monárquico-conservadora versus *Himno de Riego* demócrata-republicano), división que ten chegado mesmo ata épocas moi recentes, xa que un consenso básico arredor dos diferentes símbolos "nacionais españois" só se conquire na práctica, e non completamente, no ano 1978 (cando a oposición de esquerda renuncia definitivamente á bandeira tricolor). Lémbrese que o Himno español actual nin sequera ten letra: é a Marcha Real, mais sen o texto que fora engadido durante o Franquismo. Reflexo desa falla de atención ós aspectos simbólicos era tamén o carácter provinciano e pouco lucido da cidade de Madrid

18. Sales, N. *Sobre esclavos, reclutas y mercaderes de quintos*. Barcelona 1974; Serrano, C. "Prófugos y desertores en la Guerra de Cuba" en *Estudios de Historia Social*, pp. 22-23, 1984, pp. 21-35; Balboa, X. L. "Quintos e prófugos: os galegos e o servicio militar no século XIX" en X. Castro e J. de Juana (eds.), *V Xornadas de Historia de Galicia. Mentalidades colectivas e ideoloxías*. Ourense, 1992, pp. 51-71.

19. López Garrido, D. *La Guardia Civil y los orígenes del Estado centralista*. Barcelona, 1982.

20. Para o caso italiano *vid*. B. Tobia, *Una patria per gli italiani. Spazi, itinerari, monumenti nell'Italia unita*. Bari, 1991; para unha comparanza entre os casos francés e alemán, *vid*. Ch. Tacke, *Denkmal im sozialen Raum*. Göttingen, 1995.

21. Álvarez Junco, J. "La invención de la Guerra de la Independencia" en *Studia Historica. Historia Contemporánea* 12, 1994, pp. 75-99.

durante o século XIX, capital sen os grandes monumentos e conxuntos urbanos de Roma ou París[22].

3. d. Un incompleto desenvolvemento da Administración do Estado, e polo tanto da súa función modernizadora. Como resultado diso, as lealdades do funcionariado non se establecen cara ó Estado en abstracto, senón cara ós partidos de turno, pois non se regulamentou definitivamente o sistema de concursos para o acceso á función pública ata as vésperas da I Guerra Mundial (de aí a caricaturesca figura do *cesante,* tan presente na literatura do século XIX). A iso engádese *un centralismo acusado da Administración,* inspirado en boa parte no modelo francés, que non fai senón acentuar a sensación de que "Madrid está lonxe" en todas as provincias españolas, e que só ten unha excepción na persistencia (por mor dos pactos precisos para rematar a I Guerra Carlista) do réxime foral basco ata o ano 1876. Así, por exemplo, á fronte de cada unha das 49 provincias creadas pola reforma administrativa de 1833 (Reforma de Javier de Burgos[23]) vaise situar, desde 1844, a un Gobernador Civil, pero que ó contrario dos prefectos franceses a penas dispuña de recursos para garantir a orde pública, non cumpría funcións de coordenación administrativa e, en consecuencia, reducía a súa funcionalidade practicamente ó control político e a manipulación electoral ó servicio do partido no poder. A iso uníase a preponderancia certa das autoridades militares sobre as civís[24]. O resultado de todo isto era a remanente falla de adecuación entre a Administración e as necesidades do cidadán, o que vai crear unha conciencia de descontento cara ó Estado e de escasa fe nas súas posibilidades modernizadoras en toda España. Ademais diso, a nova división territorial do Estado en 49 provincias implantada no ano 1833 só de xeito moi lento puido eliminar as lealdades ós antigos marcos territoriais tradicionais (as "provincias" do Antigo Réxime, as provincias eclesiásticas, as comunidades locais), de maneira que ó longo do século XIX tivo lugar unha "pervivencia ideolóxica do modelo territorial tradicional" tanto entre os partidarios do Absolutismo (os carlistas) como entre os progresistas e demócratas[25]. A iso engadirase un factor correlativo: a pervivencia con grande forza de costumes xurídicos rexionais e locais (sobre todo no ámbito do Dereito Civil) e dereitos forais en varias zonas da España ó longo do século XIX e boa parte do XX, que

22. Como ten sinalado J. P. Fusi, "Centralismo y localismo: la formación del Estado español" en Gortázar (ed.), *op.cit.*, pp. 77-90.

23. Calero Amor, A. M. "Liberalismo y división provincial" en *Revista de Historia Contemporánea* 3, 1984, pp. 5-31.

24. Como mostra o interesante estudio de M. Risques Corbella, *El Govern civil de Barcelona al segle XIX*. Barcelona, 1995.

25. Nadal, F. *Burgueses, burócratas y territorio. La política territorial en la España del siglo XIX*. Madrid, 1987, pp. 39-53.

só a modo e de xeito incompleto se foron unificando polo Estado (a primeira compilación de Código Civil español houbo de agardar ó ano 1889), e que, de acordo cos postulados da "Escola histórica do Dereito" (Savigny) serán retomados como bandeira por diversas forzas políticas opositoras ós Gobernos de Madrid desde mediados do século XIX[26].

4. Un factor non refugable é a falla dun inimigo exterior claramente definido ó longo do século XIX, desde a "Guerra da Independencia" contra as tropas de Napoleón, que foi precisamente o intre xerminal da aparición dun patriotismo español esporado pola oposición a un invasor claramente percibido como estranxeiro. Mais logo da victoria sobre Napoleón, España convértese nun país aparentemente sen inimigos e sen grandes aspiracións anexionistas. E, á inversa, sen grandes temores de ser anexionado. O feito de chegar tarde e participar só moi secundariamente na "carreira colonial" da segunda metade do século XIX, e os fracasos relativos dos escasos períodos nos que se tencionou promover unha política exterior agresiva (por exemplo, as iniciativas exteriores do Goberno da Unión Liberal na década de 1860: Marrocos, México, Cochinchina) xamais foron dabondo para encher ese baleiro. De aí que, pasado o estoupido conxuntural de antiamericanismo da guerra de 1898 contra os Estados Unidos, que non chega a callar de xeito máis remanente, o nacionalismo español vira cara á defensa contra da "ameaza interior" e comece a estar máis preocupado polos inimigos internos —reais ou supostos— que polos externos. Neste senso, un contraste claro ofréceo Portugal, onde a oposición a España é un elemento clave na configuración e consolidación interna do nacionalismo luso ó longo da época contemporánea (a través, precisamente, dunha política simbólica e educativa conscientemente promovida polos Gobernos de Lisboa)[27].

5. O feito de que a realidade do sistema e da representación política durante o século XIX español, e moi particularmente ó longo do período da Restauración (1875-1923) estivese caracterizada pola contradicción entre unha modernización aparente do sistema (España foi dos primeiros Estados europeos nos que tivo vixencia o sufraxio universal masculino, desde 1890, ó que se unía unha xenerosa lei de asociacións

26. Clavero, B. *El código y el fuero. De la cuestión regional en la España contemporánea.* Madrid, 1982.

27. Costa Pinto, A. e Monteiro, N. "Probleme der nationalen Identität in Portugal" en *Werkstattgeschichte* 8, 1994, pp. 15-26; sobre a construcción e difusión polo sistema escolar estatal portugués dunha simboloxía e dun imaxinario nacionais, *vid.* Campos Matos, S. *História, mitologia, imaginário nacional. A História no Curso dos Liceus (1895-1939).* Lisboa, 1990.

e de prensa) e unha práctica domeada pola imperancia do clientelismo político a diversos niveis, o fraude electoral e a manipulación dos resultados desde o Goberno. Isto levaba a unha alternancia pactada no poder entre dous partidos (o Conservador e mais o Liberal) e excluía da posibilidade de acceder ó Goberno ou de influír parlamentariamente no mesmo ó resto das forzas políticas (carlismo, republicanismo, integrismo católico, movemento obreiro). De aí derivarase que a participación política na vida do Estado do cidadán medio fose moi limitada, e xa que logo a falla de identificación de amplas camadas da poboación cun Estado oligárquico e, amais, ineficaz[28].

6. Como derradeiro factor podería citarse a remanente actitude de oposición fronte ó Estado liberal por parte de amplos sectores da Igrexa Católica, que en principio apoiaran o carlismo e que nalgúns lugares (sobre todo en Cataluña e no País Basco, pero moito máis limitadamente en Galicia) atopou un vieiro de oposición á xulgada "secularización" estatal mediante a promoción de linguas, tradicións e identidades de ámbito territorial diferente e inferior ó do Estado.

Todos estes factores *contribúen* a explicar, mais non explican de seu o xurdimento dos nacionalismos periféricos: dado que habería razóns para concluírmos a primeira vista que, de acordo co esquema devandito, as zonas do Estado nas que a acción modernizadora do Estado foi máis escasa, coma Galicia, e nas que pervivían fortes elementos do que podemos denominar unha *etnicidade* diferencial, haberían ser aquelas nas que xurdise un movemento nacionalista con máis forza. Porén, isto non sempre aconteceu así, o que nos leva a considerar que existen outros factores complementarios de natureza sociopolítica.

3. O DESENVOLVEMENTO DOS NACIONALISMOS PERIFÉRICOS E AS MUTACIÓNS DO NACIONALISMO ESPAÑOL (1890-1936)

Desde mediados do século XIX desenvolveranse nalgunhas zonas de España, ó comezo feblemente, movementos de reivindicación que tomarán como referente político de afirmación ós seus respectivos territorios, definíndoos como "provincia" nun comezo, máis tarde só como rexión con diversas connotacións e, desde fins do século XIX, máis explicitamente como *Nación*, e xa que logo —independentemente da estratexia política circunstancial— desde ese intre se van situar ideoloxicamente nunha posición de negación da existencia dunha Nación española.

28. *Vid.* o clásico estudio de J. Varela Ortega, *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900).* Madrid, 1977.

No xurdimento deses movementos —que para abreviar, e malia que sexa simplificador, chamaremos nacionalismos periféricos, para disteralos do nacionalismo español— teñen influencia varios factores, que imos dividir esquematicamente en dous tipos:

1) As *precondicións de identidade*. Entre elas cómpre sinalar a pervivencia de características étnicas diferenciais acusadas en varios territorios, en boa parte gracias á xa mentada ineficacia "asimiladora" do Estado nacional español, e en parte tamén debido á incompleta uniformización administrativa do Estado no século XVIII. Mantéñense así non só idiomas propios con grande fortaleza —aínda que iso non implicase unha vontade reivindicativa, senón máis ben unha situación de feito— ademais de institucións tradicionais de autogoberno, coma os *Fueros* basco-navarros, que malia non seren en realidade institucións "nacionais" alternativas senón formas de privilexo territorial, abondaron para crear elites políticas interesadas na súa remanencia (propietarios agrarios e industriais)[29], e así mesmo (como xa vimos) formas de Dereito Civil e consuetudinario rexionais que nalgúns casos gozaban ademais de grande populariedade: lémbrese, por exemplo, que a exención das provincias bascas e Navarra do servicio militar podía facer a causa dos *Fueros* grandemente popular e interclasista. Noutros casos, a memoria social próxima da presencia dunha institución de autogoberno máis consolidada na Idade Moderna, como era a *Generalitat* catalana, e da súa recente supresión no ano 1714, constituirá un pouso de autoidentificación colectiva ó que determinados sectores sociais poderán apelar nun intre dado como xustificador ou lexitimador das súas reivindicacións. Iso contribuía a que, por exemplo, en Cataluña pervivise durante a primeira metade do século XIX un sentimento de solidariedade territorial supralocal entre a maioría da poboación, malia ese sentimento ser aínda de tipo prepolítico: a Nación política considerábase a española, pero defendíase as máis das veces en idioma autóctono[30]. Por contra, aquel referente institucional de autogoberno que puidese crear unha "memoria histórica" non tiña presencia no caso galego: é de lembrar o escaso poder e popularidade de que gozaban as Xuntas do Reino de Galicia nos séculos XVII-XVIII[31].

29. *Vid.* un exemplo no estudio de C. Rubio Pols, "El conde de Villafuertes (1772-1842). Biografía política de un patricio guipuzcoano en tiempos de Revolución" en *Historia Contemporánea* 9, 1993, pp. 193-217.

30. Anguera, P. "Els orígens del catalanisme: unes reflexions" en VV. AA., *IIIes Jornades de Debat. Orígens i formació dels nacionalismes a Espanya*. Reus, 1994, pp. 11-79.

31. De Artaza Montero, R. M. *As Xuntas do Reino de Galicia no final do Antigo Réxime (1775-1834)*. A Coruña,1993.

2) *Os axentes activadores da identidade colectiva* nunha dirección política. Coa interacción de progresismo provincialista e o Romanticismo xorden ó mesmo tempo uns movementos de recuperación de culturas, tradicións e idiomas de ámbito inferior ó estatal (como foron o *Rexurdimento* galego ou a *Renaixença* catalana), ós que se engaden con maior ou menor forza movementos políticos de signo descentralizador, que beben tanto no anterior provincialismo progresista como no fuerismo tradicional de raigame carlista, e que máis tarde (sobre todo, desde 1868) se verán favorecidos ademais polo arraizamento e expansión do federalismo. Artéllanse así entre 1860 e 1880, aproximadamente, movementos político-culturais en varias zonas: Galicia, Cataluña e Valencia, cunha intensidade variable, mais que veñen coincidir nunha certa debilidade política e máis nunha progresiva evolución ideolóxica, a pesar da súa diversidade interna. Non embargante, ideoloxicamente non son nacionalistas e coma moito serían nalgúns aspectos só catalogables de "protonacionalistas": defenden con diferentes gradacións unha descentralización administrativa, un Estado federal —no que tamén ten cabida, como primeiro escalón, a autonomía municipal— e só en moi illadas manifestacións se chega máis alá. Ora ben, ó mesmo tempo elabórase un discurso historicista que tende a afirmar con forza a existencia duns *dereitos históricos*, as características diferenciais "obxectivas" e, en definitiva, a reivindicación dunha forma de autogoberno ou autonomía territorial baseada en argumentos orgánico-historicistas, o que insería un elemento de tensión e ruptura progresiva coa matriz ideolóxica inicial (que era, en puridade, unha forma de nacionalismo español). Xa que logo, estes movementos cara a 1880-1890 caracterizaranse por un discurso ideolóxico que comeza a achegarse á postulación dun nacionalismo diferente e propio (é dicir, que toma á antiga "rexión" como suxeito de dereitos políticos colectivos, como unha Nación), mais que non se traduce axiña nunha reivindicación política acorde. Esta fica máis ben, de momento, nun programa rexionalista que aspira á consecución dunha forma de autonomía ou descentralización administrativa dentro de España[32].

A dinámica sociopolítica no País Basco ten, non embargante, unha serie de compoñentes moi diferentes. Aí o nacionalismo periférico non se xestará a partir de precedentes liberais-provincialistas de raigame progresista, senón que os elementos ideolóxicos fundamentais dos que

32. *Vid.*, sen sermos exhaustivos, R. Máiz, *O rexionalismo galego. Organización e ideoloxía (1886-1907)*. Sada-A Coruña, 1984; C. Hermida, *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da língua galega durante o Rexurdimento, (1840-1891)*. Vigo, 1992; J. M. Fradera, *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1830-1868)*. Barcelona, 1992; J. Llorenç i Vila, *La Unió Catalanista i els orígens del Catalanisme polític*. Barcelona, 1992.

xurdirá aquel provirán da evolución do discurso fuerista (o cal na súa maioría fóra de adscrición contrarrevolucionaria ou próxima ó liberalismo moderado durante a primeira metade do século XIX)[33] a través do chamado "fuerismo intransixente" posterior á terceira guerra carlista e á abolición definitiva dos Fueros bascos en 1876 (endebén subsistiron algunhas das prerrogativas do antigo réxime foral por medio dos Conciertos Económicos —a chamada *novísima foralidad*— desde 1880, así como no caso navarro en virtude da Lei Paccionada de 1841) e a súa confluencia co forte peso do carlismo. A derrota na III Guerra Carlista (1872-1876), o forte sentimento popular existente de pertenza colectiva a unha comunidade etnolingüística disterada (malia ese sentimento aínda ser prepolítico e desigual segundo as zonas), e finalmente os cambios sociais que o rápido proceso de industrialización de Biscaia introduce na rexión entre 1876 e1890, son factores que contribúen a crear o caldo de cultivo do que xorde a figura do ideólogo e fundador do nacionalismo basco, Sabino Arana, quen funda o Partido Nacionalista Vasco (PNV) no ano 1895. Cun programa ideolóxico independentista e católico-tradicionalista, Sabino Arana consideraba ó País Basco (Euscadi) como unha nación diferente de España, en base a criterios orgánico-historicistas: en primeiro lugar a raza, ademais da historia, a lingua e os costumes[34]. O primeiro nacionalismo basco consiste fundamentalmente nunha radicalización e reelaboración dos precedentes políticos xa existentes (a evolución dunha parte do forismo, o legado do carlismo, o integrismo católico), sen que existise unha primeira fase romántica de "recuperación cultural" semellante ós casos catalán ou galego.

¿Por que desde fins do século XIX se artellan mellor politicamente e se desenvolven de xeito claro e exitoso movementos nacionalistas cunha notable proxección social en Cataluña e Euscadi, mentres en Galicia a penas acontece algo semellante, ficando desde ese intre en clara situación rezagada? Fundamentalmente, pola combinación de tres factores:

1. A existencia en Euscadi e Cataluña dunha serie de fondos cambios sociais e económicos, unidos a procesos de migracións internas, un desenvolvemento da urbanización, e o xurdimento de novos problemas sociais vencellados á modernización económica, o que non se

33. Fernández Sebastián, J. *La génesis del fuerismo. Prensa e ideas políticas en la crisis del Antiguo Régimen (País Vasco, 1750-1840)*. Madrid, 1991.

34. Sobre as orixes e desenvolvemento do nacionalismo basco, *vid.* entre outros Corcuera Atienza, J. *Orígenes, ideología y organización del nacionalismo vasco (1876-1904)*. Madrid, 1979; Larronde, J. C. *El nacionalismo vasco, su origen y su ideología en la obra de Sabino Arana-Goiri*. Donostia, 1977; de la Granja, J. L. *El nacionalismo vasco: un siglo de historia*. Madrid, 1995; de Pablo, S. (ed.), *Los nacionalistas. Historia del nacionalismo vasco 1876-1960*. Vitoria-Gasteiz, 1995.

dá en Galicia. O caso máis claro a este respecto é Biscaia, onde nace o nacionalismo basco como unha resposta dalgunhas camadas sociais (pequena burguesía, despois labregos e pescadores) perante a masiva inmigración foránea e a brusca entrada na modernidade.

2. A iso únese unha grave crise de valores na "consciencia española" que sucede á derrota fronte ós Estados Unidos na guerra de 1898, a chamada crise finisecular. A perda das últimas colonias provoca unha falla crecente de confianza nas potencialidades do proxecto nacional de España —un imperialismo fracasado—, e así mesmo deixa o nacionalismo español nun estado de división e desartellamento, espertando dun soño de grandeza nun estado laiable. Son anos nos que impera unha sorte de *Kulturpessimismus* entre amplas camadas sociais, e especialmente entre a intelectualidade, a burguesía e as clases medias.

3. Ó anterior engádese que unha parte significativa das burguesías periféricas de Euscadi e Cataluña, mais tamén da pequena e media burguesía e mesmo algúns sectores populares, senten a necesidade de artellaren forzas políticas propias como resposta á perda de mercados exteriores para as súas industrias e perante a constatación do fracaso do Estado español na súa función de protector dos seus intereses. O caso máis clásico é, sen dúbida, o do achegamento de amplos sectores da burguesía industrial e comercial catalana ó ata entón minoritario movemento nacionalista, resultando no enfortecemento da *Lliga Regionalista* e nas súas primeiras victorias electorais desde 1901[35]. E tamén o foi a confluencia dos sectores burgueses agrupados na Sociedade Euskalerría co PNV desde 1898.

A dinámica sucesiva da evolución dos nacionalismos basco e catalán durante o primeiro tercio deste século pode resumirse nun progresivo crecemento político, diversificación e expansión dos seus apoios sociais e crecente institucionalización e artellamento organizativo. Ambos os dous nacionalismos, sobre todo o basco, tenderon a construírense como amplos movementos sociais nos que se abranguían diversos aspectos sectoriais da vida social, como "comunidades" (constitución de organizacións sindicais, de labregos, institucións culturais, de mocidade, femininas, de ocio, etc.), malia estaren divididos en ocasións politicamente a nivel interno en varias tendencias ideolóxicas, que á

35. Sobre o desenvolvemento do catalanismo no primeiro tercio do século XX, *vid.* de Riquer, B. *Lliga Regionalista: la burgesia catalana i el nacionalisme (1898-1904).* Barcelona, 1977; Termes, J. (ed.), *Catalanisme: Història, política, cultura.* Barcelona, 1986; Marfany, J. Ll. *La cultura del catalanisme. El nacionalisme català en els seus inicis.* Barcelona, 1995; Nagel, K. J. "Katalanistische Bewegung und Gesellschaft 1898-1936", *Zeitschrift für Katalanistik* 7, 1994, pp. 9-36.

súa vez posúen zonas de contacto maior ou menor con tendencias semellantes dentro do nacionalismo español, tanto a dereita como a esquerda (sobre todo, dentro do catalanismo, remanecendo o nacionalismo basco moito máis estanco neste terreo). Pola súa banda, a dinámica de crecemento do nacionalismo galego é máis lenta e desartellada, resultado en parte de acharse nunha sociedade diferente para a que os galeguistas tardan en elaborar unha oferta política axeitada, e porque as precondicións sociais non eran en principio as máis favorables para o desenvolvemento masivo do nacionalismo. Así e todo, o movemento coñece desde 1916 un notable desenvolvemento político-ideolóxico (coa fundación das Irmandades da Fala), e adquire un corpo doutrinal plenamente nacionalista desde 1918 coa obra de Vicente Risco, quen postula a existencia de Galicia como Nación diferente de España en base a criterios orgánico-historicistas, e fornece así o nacionalismo galego dunha concepción básica da Nación propia. Non embargante, dentro do nacionalismo galego coexistirán desde o comezo dúas tendencias ideolóxicas (tradicionalista e democrático-progresista) que alternativamente confluirán nunha mesma organización ou darán lugar a organizacións diferentes. En todo caso, practicamente ningún dos sectores políticos do galeguismo postula un obxectivo político independentista, senón que aspiran á máxima autonomía posible de Galicia dentro dunha república federal ibérica[36].

As diferencias político-ideolóxicas entre os nacionalismos periféricos serán salientables. Tanto o nacionalismo catalán (nas súas versións conservadora e de esquerda liberal) coma o basco non son independentistas na praxe, e realmente tampouco na doutrina. O corpo doutrinal do catalanismo é exposto por Enric Prat de la Riba, desde os seus primeiros escritos ata a súa obra *La nacionalitat catalana* (1906), na que Cataluña é definida como unha *Nación*, mais que refuga a formación dun Estado propio en prol dunha misión "rexeneradora" de Iberia, proxectando mesmo un imperialismo ibérico. Do mesmo xeito, o teórico máis prominente do catalanismo liberal de esquerda, A. Rovira i Virgili, amais de salientar o meirande carácter "voluntarista" da súa concepción da nación, proclamaba o obxectivo do federalismo ou confederalismo ibérico como meta política final[37]. Sabino Arana partía dunha inicial formulación independentista para unha Nación basca obxectiva e baseada sobre criterios orgánico-obxectivos (raza, historia, cultura).

36. Beramendi, J. G. *Galicia, de provincia a nación. Historia do galeguismo político, 1840-1936*. Vigo, 1996 (no prelo); do mesmo autor, *Vicente Risco no nacionalismo galego*. Santiago, 1981, 2 vols.

37. A obra de Rovira i Virgili está aínda relativamente pouco pescudada. Un achegamento en Sallés, A. "Antoni Rovira i Virgili. Un ideólogo del catalanismo liberal, republicano y laico" en Antón, J. / Caminal, M. (eds.). *Pensamiento político en la España contemporánea (1800-1950)*. Barcelona, 1992, pp. 649-75.

Logo da súa morte (1903), os seus sucesores manterán o seu legado doutrinal, aínda que refugando a afirmación arredista en aras de manter a cohesión política do movemento: inventarán así unha fórmula de compromiso e de ambigüidade calculada (a da reintegración foral, é dicir, a volta á situación anterior a 1833, recuperando os Foros ou "Dereitos históricos"), o que era interpretable segundo as perspectivas dos diferentes sectores que apoiaban o nacionalismo basco como independencia ou como autonomía dentro do Estado español[38]. O PNV combinará desde entón unha formulación ideolóxica esencialmente fiel ós principios sabinianos (nalgúns aspectos, practicamente ata hoxe en día) xunto cunha evolución cara á democracia cristiá e unha práctica política claramente posibilista e, na praxe, autonomista: a consecución da autonomía política foi o obxectivo inmediato do PNV tanto no período 1917-1919 como durante a II República, a pesar de que aquela non fose considerada o fin en si mesmo.

Sen ningunha dúbida, ambos os dous movementos, amais do galego, eran nacionalistas desde o punto de vista ideolóxico: definían Euscadi e Cataluña como unha Nación, e polo tanto avogaban en principio o dereito de autodeterminación para elas, cando menos en abstracto, a pesar de que por cuestións de estratexia política rematasen as máis das veces por aceptaren fórmulas autonomistas ou federais, en parte tamén porque aínda distaban de obteren a hexemonía social nos seus ámbitos territoriais. Con todo, o crecemento dos nacionalismos periféricos entre 1900 e 1923 acabará por devir un dos causantes da crise final do Estado da Restauración.

Despois do desastre colonial de 1898, o nacionalismo español entra nun período de crise de confianza e crecente división e esnaquizamento: non todo estaba acabado dentro del, xa que do seu seo xorden tamén algunhas fórmulas de grande virtualidade, coma o *Rexeneracionismo*. En puridade, o rexeneracionismo é unha forma anovada de nacionalismo español, en canto respondía á cuestión —que comezaba a ser obsesiva, por exemplo na Xeración do 98— de ¿que é España tras o desastre e a perda da súa identidade *imperial*? Dunha maneira confusa, pero positiva: era preciso construír un *Estado nacional* ("crear la nación, educar *españoles*", dicía enfaticamente Vicente Gay no ano 1908[39]) mediante unha política de modernización do país e de participación de máis amplos sectores da poboación no labor político, crebando o réxime imperante de "oligarquía e caci-

38. Mees, L. *Nacionalismo vasco, movimiento obrero y cuestión social (1903-1923)*. Bilbao, 1992; de la Granja, J. L. "La concepción de la autonomía en el pensamiento político del nacionalismo vasco: I. La Restauración" en *Sancho el Sabio* 1, 1991, pp. 187-204.

39. Gay, V. *El regionalismo ante el nacionalismo y el imperialismo modernos en la formación de los Estados*. Valladolid, 1908, pp. 23-24.

quismo", segundo expresión de Joaquín Costa[40]. Xunto diso, varios autores rexeneracionistas levaron a cabo unha endeita intelectual de recuperación do pasado histórico de Castela, considerada celme das esencias hispanas a través da Historia.

O rexeneracionismo, fenómeno político-ideolóxico case exclusivo de España, tivo porén moi diversas lecturas. De feito, o legado de Joaquín Costa foi aproveitado tanto polo fascismo español como polo socialismo, e a súa ambigua mensaxe foi alimento dos diversos rexionalismos que xorden en diversas zonas de España desde comezos do século XX, en parte como reacción/imitación fronte ó catalanismo. Nese discurso rexionalista de raigame costiana partíase dun duplo suposto: a necesidade de rexerar o Estado nacional partindo das súas partes máis "vivas", as rexións, o que supoñía artellar a Patria (española) a través dunha maior afirmación da personalidade histórica das súas rexións integrantes; e a necesidade consecuente de achegar a Administración estatal ás arelas e intereses do *país real*, o que podería solucionarse con diversas fórmulas de descentralización administrativa e/ou de autonomía municipal[41]. Tamén aquí existen interinfluencias entre nacionalismo español e nacionalismos periféricos, xa que esta dinámica de "rexionalismo rexeneracionista" podía tamén inserirse e retroalimentar o desenvolvemento dos segundos, fornecéndolles argumentos e propostas políticas: se o costismo tivo un influxo decisivo no confuso rexionalismo de Blas Infante, na historia das Irmandades da Fala tamén houbo sectores encadrables nesta onda que se negaron a aceptar a evolución doutrinal cara ó nacionalismo do galeguismo, e ficaron apegados a esta postura de rexeneración da *Patria española* a través do reavivecemento das súas rexións e comunidades locais. Pero tamén houbo outros sectores que asimilaron ese discurso con aplicación á *Nación galega* e en clave federal, sendo o obxectivo non a rexeneración da *Patria española*, senón de Galicia e de "Iberia", incluíndo dentro dese proxecto de maneira utópica a Portugal (ó igual que facía o catalanismo)[42].

40. Serrano, C. *Le tour du peuple: Crise nationale, mouvements populaires et populisme en Espagne (1890-1910)*. Madrid 1987; do mesmo autor, *Final del Imperio. España, 1895-1898*. Madrid, 1984.

41. Para as propostas rexionalistas e descentralizadoras dalgúns teóricos do Rexeneracionismo, *vid*. Nadal, *op. cit.*, pp. 204-218; unha boa exposición dun caso concreto (o de Estremadura) en Sánchez González, J. "El regionalismo extremeño" en Fusi, J. P. (ed.). *España. Autonomías*, Madrid, 1989, pp. 423-463. Sobre as orixes e desenvolvemento dos diversos "rexionalismos" hispánicos non-nacionalistas e a súa interpretación, *vid*. un primeiro achegamento en Núñez, X. M. "Region-building in Spain during the 19th and 20th Centuries", en Brunn, G. (ed.) *Region. Wissenschaftliche Konzepte und politische Aufgaben*. Münster, 1996 (no prelo).

42. Sobre o "iberismo" non existen ata o de agora visións de conxunto satisfactorias; *vid*. porén o moi decepcionante estudio de Rocamora, J. A. *El nacionalismo ibérico, 1792-1936*. Valladolid, 1994. Para un achegamento ás relacións entre o galeguismo e Portugal, *vid*. Núñez Seixas, X. M. "Portugal e o galeguismo ata 1936. Algunhas consideracións históricas" en *Grial* 113, 1992, pp. 61-77.

O rexeneracionismo non foi, porén, a única forma de nacionalismo español que xurdiu da crise finisecular[43]. Un nacionalismo español frustrado na súa expansión exterior comezou a ollar repetidamente cara ó seu interior, e a substituír o "inimigo exterior" que por un intre fora o imperialismo ianqui polo inimigo interior: a crecente ameaza que para aquel supoñía o desenvolvemento dos nacionalismos periféricos. Este discurso defensivo aliméntase do anterior pensamento nacionalista conservador, mais ó mesmo tempo empeza a enxendrar unha nova variante de nacionalismo español con tendencias autoritarias, que bebe no antigo tradicionalismo de raigame carlista mais que se retroalimenta con ideas de inspiración maurrasiana e, máis feblemente, fascista desde os anos 20, xunto con argumentos do propio rexeneracionismo (a coñecida apelación de Costa ó "cirurxián de ferro", etc.). Se noutros Estados da Europa contemporánea, por exemplo en Francia, se asiste durante estes anos ó desenvolvemento de nacionalismos conservadores "pechados"[44], que atopan un inimigo interior nas esquerdas e en determinados grupos de poboación considerados estranxeiros (inmigrantes, xudeus), en España, a falla de xudeus (malia ás veces ter presencia un antisemitismo retórico) ese inimigo interior non van ser só as esquerdas: tamén o serán os "antiespañois", é dicir, os nacionalistas periféricos alcumados sen diferenciación algunha como "separatistas".

Ora ben, non todo o nacionalismo conservador español sufriu conxuntamente con esta deriva autoritaria unha paralela evolución cara a un centralismo-uniformismo férreo. Boa parte do antigo pensamento carlista e antiliberal tamén perviviu nunha forma anovada durante o primeiro tercio do século XX, a través da obra de pensadores como Marcelino Menéndez y Pelayo. Nese discurso xogou un certo papel a exaltación das tradicións e particularismos históricos das "rexións" e provincias hispánicas como verdadeiros fogares dunha "esencia" ou dunha sorte de *Volksgeist* español que tería sido deturpado ou ameazado primeiro polo centralismo borbónico e máis tarde pola modernización e a penetración do Estado liberal. De aí que varios pensadores católicos procedesen desde finais do século XIX á recuperación da historia local, das tradicións e do *costumismo*, en clave fondamente conservadora e idealista, unha sorte de "invención das rexións" como construcción dunha imaxe idealizada dunha Patria local, dun *Heimat* que se entendía como parte integrante e complementaria dun carácter

43. *Vid.* en xeral de Riquer, B. "Aproximació al nacionalisme espanyol contemporani" en *IIIes. Jornades de Debat,* cit., pp. 245-61. Tamén, Núñez, X. M. "Spanischer Nationalismus, periphäre Nationalbewegungen und Staatskrise (1917-1936)" en Timmermann, H. (ed.). *Nationalismus in Europa, 1914-1945.* Berlín, 1996 (no prelo).

44. Como afirma M. Winock para o caso do nacionalismo francés. *vid.* Winock, M. "Nationalisme ouvert et nationalisme fermé" en id., *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France.* París, 1990, pp. 11-40.

nacional español global estereotipado e alleo ó paso do tempo e ós cambios inseridos pola modernización[45]. Esta corrente tradicionalista chegou mesmo a impregnar varias das propostas dos pensadores do nacionalismo español máis directamente homologables á verquente autoritaria do mesmo (de xeito semellante ó que tamén acontecía contemporaneamente en Francia)[46]. É o caso de Ramiro de Maeztu, un dos ideólogos do pensamento reaccionario español nos anos 20 e 30, para quen o celme da Patria española radicaba na interacción entre territorio, "raza" e relixión, que configurarían un "carácter nacional" español definido en termos espirituais, pero que ó mesmo tempo rexeitaba o nacionalismo de inspiración maurrassiana polo que vía nel de exaltación da "Nación" laica sobre o "espírito". Boa parte destes postulados atoparanse tamén no grupo *Acción Española* durante a II República, xunto coa aceptación dun rexionalismo conservador que non sería senón a recuperación das verdadeiras esencias da Monarquía hispana, á que xunto co catolicismo era considerada o verdadeiro elemento unificador de España ó longo da súa historia[47].

Tamén desde a crise finisecular arrinca, ó comezo feblemente, unha terceira variante do nacionalismo español que podemos denominar como "liberal-democrática", herdeira do legado demócrata do século XIX, e que ve un vieiro para consolidar a Nación política española na profundización da democracia política, na incorporación de máis amplos sectores da poboación e das "forzas vivas" sociais á política estatal e na consecución dun entendemento estable cos nacionalismos periféricos sobre a base da aceptación común dun réxime democrático e dun sistema pactado de descentralización administrativa ou autonomías territoriais. Este vai ser o proxecto nacional dun Manuel Azaña, en certa medida —a pesar de estar máis inxectado pola corrente rexeneracionista, e sobre todo dun refugo ó réxime de autonomías "particulares" en prol dunha descentralización administrativa provincial "racional"— dun Ortega y Gasset, e en xeral dos republicanos[48]. Naturalmente, dentro

45. Suárez Cortina, M. *Casonas, hidalgos y linajes. La invención de la tradición cántabra.* Santander, 1994, pp. 19-91 para o caso de Cantabria; sobre o "rexionalismo" tradicionalista de Menéndez Pelayo, *vid.* Santoveña Setién, M. *Marcelino Menéndez Pelayo. Revisión crítico-biográfica de un pensador católico.* Santander, 1994, pp. 94-105.

46. Rossi-Landi, G. "La région" en Sirinelli, J. F. (dir.). *Histoire des droites en France. 3. Sensibilités,* París, 1992, pp. 71-100.

47. De Blas Guerrero, A. *La ambigüedad nacionalista de Ramiro de Maeztu.* Barcelona, Working Paper ICPS 71, 1993; Morodo, R. *Los orígenes ideológicos del Franquismo: Acción Española.* Madrid, 1985 (2ª), pp. 174-80; González Cuevas, P. C. "Nacionalismo y 'modernización' en la obra del primer Maeztu (1897-1904)" en *Hispania* 184, 1993, pp. 557-615, e Botti, A. *Cielo y dinero. El nacionalcatolicismo en España, 1881-1975.* Madrid, 1992, pp. 73-89.

48. De Blas Guerrero, A. *Tradición republicana y nacionalismo español, 1880-1930.* Madrid, 1991; do mesmo autor "Nación y nacionalismo en Ortega y Gasset" en Beramendi, J. G. e Máiz, R. (eds.). *Los nacionalismos en la España de la II República.* Madrid/Santiago, 1991, pp. 27-37.

desta corrente existe unha grande heteroxeneidade: boa parte da forza do republicanismo español radicaba en Cataluña, por exemplo, e o republicanismo catalán —que á súa vez estaba moi impregnado de catalanismo, polo menos na súa variante lingüístico-cultural e ata organizativa[49]— defendía, como a esquerda, unha reorganización da estructura territorial do Estado en base federal, para así poder afondar mellor na democracia política. A este proxecto opoñíanse concepcións puramente *xacobinas* e uniformistas do que habería ser a vindeira República, representadas por exemplo polo Partido Radical de Lerroux —que non por casualidade nacera na Barcelona de comezos do século XX como unha corrente política oposta ó catalanismo conservador e ó movemento obreiro, contando cun apoio sobranceiro entre a poboación obreira inmigrada e parte da pequena burguesía[50].

Unha cuarta variante é o nacionalismo da esquerda obreira. Malia abxurar publicamente do seu nacionalismo español en máis dunha ocasión, a esquerda non por iso deixaba de abeirar un proxecto de construcción nacional de España. Cómpre de entrada disterar dúas posturas: dunha banda, a do anarquismo, caracterizada pola súa oposición frontal ó Estado e os seus axentes[51], e pola prédica teórica dun internacionalismo que non podía evitar un contacto fluído coas realidades territoriais nas que se desenvolvía a súa actuación. A este respecto, tense sinalado como en Cataluña a anarcosindicalista CNT, malia non estar teoricamente a prol do catalanismo, si que era un sindicato "moi catalán", que podía aceptar circunstancialmente algúns principios do catalanismo de esquerda, e que non refugaba tampouco o uso e defensa do idioma catalán[52]. Pola súa banda, o nacionalismo da esquerda marxista (socialista e, máis tarde, comunista) terá diversas variantes: haberá unha lectura puramente doutrinaria e rigorosamente unitarista, que entenderá que é preciso fortalecer o poder do Estado como vehículo modernizador e transformador da sociedade, e que polo tanto considera perigosa calquera cesión de soberanía a poderes intermedios, asemade calquera concesión fronte a ideoloxías ou reivindicacións consideradas "burguesas". Doutra banda, unha postura de meirande diálogo fronte ás reivindicacións periféricas, arraizada na tradición federal da esquerda republicana do século XIX, e que, unha

49. Duarte, A. "Republicanos y nacionalismo. El impacto del catalanismo en la cultura política republicana" en *Historia Contemporánea* 10, 1993, pp. 157-77.

50. Álvarez Junco, J. *El emperador del Paralelo: Lerroux y la demagogia populista.* Madrid 1990, e Culla i Clarà, J. B. *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923).* Barcelona, 1986.

51. Núñez Florencio, R. "Patria y Ejército desde la ideología anarquista" en *Hispania* 178, 1991, pp. 589-643.

52. Nagel, K.-J. *Arbeiterschaft und nationale Frage in Katalonien, 1898-1923.* Saarbrücken/Fort Lauderdale, 1991; para un contraste co caso galego, *vid.* Pereira, D. *A CNT na Galicia, 1922-1936.* Santiago de Compostela, 1994, pp. 131-138.

vez máis, tendía a ser propugnada sobre todo desde Cataluña (con moita menor forza, desde Galicia ou Euscadi)[53]. Esa diferente postura dependería moito do tipo de nacionalismo periférico co que a esquerda española tivese que convivir en cada intre histórico e ámbito territorial. Por iso, o diálogo entre a esquerda española e o catalanismo progresista era sempre moito máis fluído —o que terá os seus froitos durante a II República—; pola contra, o diálogo entre esquerda obreira e nacionalismo basco a penas existirá, debido ó carácter conservador e católico do PNV: a experiencia de Indalecio Prieto como director do xornal bilbaino *El Liberal* e a súa oposición ó nacionalismo basco nos primeiros anos da súa andaina política serán as causas de que se forxe nel unha postura intransixente fronte ós nacionalismos periféricos, que non embargante era tamén quen de desbotar en prol dun autonomismo táctico (como aconteceu durante a II República)[54]. O comunismo hispano, pola súa banda, moi minoritario na esfera política con anterioridade a 1936, adopta unha posición máis simpatizante cara ás reivindicacións nacionalistas periféricas, en parte por cumprir as directrices da Komintern no que se refería ó apoio ás reivindicacións das minorías nacionais para así conquerir mellor unha creba do Estado burgués. Esa dinámica levou ó Partido Comunista (PCE) a declararse a prol das reivindicacións nacionais de Euscadi, Cataluña e Galicia, do mesmo xeito que entre os comunistas desas zonas (e doutras, coma Canarias) ten lugar un proceso de achegamento relativo ás posicións dos nacionalismos periféricos, asimilando a liberación "nacional" á liberación do proletariado. Soamente no caso de Cataluña, porén, foi posible chegar a unha síntese entre sectores provenintes do catalanismo radical e de esquerda e sectores comunistas, dando lugar a formacións políticas propias (coma o Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), xurdido en 1936, ou o Bloc Obrer i Camperol)[55].

53. Sería o caso do socialismo catalanista de Fabra Ribas, dun Campalans, dun Joan Comorera ou logo dun Serra i Moret. *Vid.* Alcaraz i González, R. *La Unió Socialista de Catalunya (1922-1936)*. Barcelona, 1987, e Rodés, J. M. "Socialdemocràcia catalana i qüestió nacional (1910-1934)" en *Recerques* 7, 1978, pp. 125-45; en Euscadi, a postura do PSOE fronte ó nacionalismo basco foi de pechada oposición, a pesar de que circunstancialmente existiu tamén unha postura aberta do socialismo guipuzcoano —máis composto de traballadores euscaldúns autóctonos— cara a un recoñecemento do "feito diferencial" basco: *vid.* Mees, *Nacionalismo vasco,* op. cit., pp. 251-260; no caso galego, a cerrazón do PSOE fronte á cuestión nacional foi a tónica, endebén se deran casos individuais de achegamento ó galeguismo, como X. Quintanilla: *vid.* González Probados, M. *O socialismo na II República*. Sada, 1992, pp. 285-305.

54. Fusi, J. P. *El País Vasco: pluralismo y nacionalidad*. Madrid, 1985; Sáiz Valdivieso, A. *Prieto y el nacionalismo vasco*. Bilbao, 1989.

55. Bonamusa, F. *El Bloc Obrer i Camperol. Els primers anys 1930-1932*. Barcelona, 1968; Martín Ramos, J. Ll. *Els orígens del Partit Socialista Unificat de Catalunya (1930-1936)*. Barcelona, 1977. Unha mostra da connivencia estratéxica dos comunistas españois cara ós nacionalismos periféricos é o libro do naquela altura comunista profesor compostelán S. Montero Díaz, *Los separatismos,* Valencia, 1931.

O problema nacional constitúe unha das liñas de fractura que leva á creba do sistema político da Restauración, acontecida entre 1917 e 1923 (o aumento das presións catalana e basca para obteren un Estatuto de Autonomía desde 1917, ante todo), xuntamente coa presión do movemento obreiro e o estado de esclerose do sistema de partidos turnantes. A Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) non deu neste senso ningún paso adiante en canto á busca de solucións para o xa existente *problema nacional*, senón que, pola contra, acentuouno. Se Primo de Rivera fora saudado entusiasticamente mesmo pola Lliga Regionalista como o posible "cirurxián de ferro" que podería poñer orde no Estado, axiña se revelou que o exército non estaba disposto a tolerar ningunha concesión ós nacionalismos periféricos. Certo é que a Dictadura tentou levar a cabo, malia que á postre ficou só máis en boas intencións que noutra cousa, a reforma da Administración concibida polo rexeneracionismo e tamén abeirada desde o maurismo, vía unha reordenación da administración local (Estatuto Municipal de marzo 1924); os proxectos de creación de Mancomunidades provinciais non chegaron a coallar —si o moito menos xeneroso Estatuto Provincial de marzo de 1925, que implicou ademais a supresión da única Mancomunidade provincial existente desde 1914, a de Cataluña—. Non por casualidade foi o impulsor destes proxectos Calvo Sotelo, quen tivera contactos nos seus anos xuvenís de candidato maurista en Galicia cos nacionalistas das Irmandades da Fala. Mais a privación de liberdade de expresión para os nacionalismos periféricos —que se ven obrigados a buscaren un vieiro de oposición cultural no interior e de axitación política, conspirativa e mesmo paradiplomática no exterior—, malia non chegar ó extremo que despois supuxo o Franquismo, terá un efecto "incubación" aínda pouco pescudado mais sen dúbida importante.

No período 1930-31, despois da caída do dictador e durante o período transicional da "Dictablanda" de Berenguer, os nacionalismos periféricos reorganízanse axiña e, lonxe de contaren con forzas mirradas, ven multiplicados os seus apoios no dealbar da etapa republicana, non só os nacionalismos basco e catalán (hexemonizado aquel por un reunificado PNV no ano 1930, este pola creación dun novo partido republicano-catalanista, a *Esquerra Republicana de Catalunya* (ERC) baixo o liderado carismático do antigo líder independentista e quixotesco conspirador antidictatorial Francesc Macià), senón mesmo o máis feble nacionalismo galego, ó tempo que xorden algúns nacionalismos menores e rexionalismos noutras zonas[56]. Así, ó comezar a II

56. De la Granja, J. L. *Nacionalismo y II República en el País Vasco*. Madrid, 1986; Sallés, A. *Quan Catalunya era d'esquerra*. Barcelona, 1986; Ivern i Salva, M. D. *Esquerra Republicana de Catalunya (1931-1936)*. Barcelona, 2 vols., 1988 e 1990; Ucelay-Da Cal, E. *La Catalunya populista. Imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1931-1939)*.

República en abril de 1931 os diversos grupos e organizacións nacionalistas contan cuns apoios insospeitados antes de 1923, e se non han esquecer os bos resultados obtidos polos candidatos galeguistas Castelao ou Otero Pedrayo —aquel concorrendo senlleiro, sen alianzas electorais— nas eleccións a Cortes Constituíntes celebradas en xuño de 1931. Mesmo no caso galego, a Dictadura de Primo de Rivera supuxera un intre de efecto incubación notable, en boa parte tamén porque durante ela se xera unha identificación entre nacionalismo español e monarquismo, e máis nacionalismos periféricos e republicanismo, que terá o seu meirande froito logo da proclamación da II República, cando o galeguismo encontre unha organización estable e artellada arredor dun partido político moderno, o Partido Galeguista (PG), que protagoniza unha xeira de expansión social que de non mediar a interrupción brusca da Guerra Civil tivérao levado, segundo todos os indicios, a converterse nun movemento de masas[57].

O nacionalismo español, pola contra, chega moi dividido á II República, e durante ela non fai senón acentuar a súa división. Dunha banda, ten lugar unha deriva cada vez máis antidemocrática e fascistizante de todo o espectro político dereitista hispánico, desde a Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA) ata as propostas —minoritarias— dun fascismo español. Fascismo que, na súa maioría se define por un afouto castelancentrismo[58], e do que é tamén catalizador —como se aprecia no nacemento dos primeiros núcleos fascistas en Castela (Partido Nacionalista Español, Juntas Castellanas de Acción Hispánica, JONS) da man de Albiñana, Onésimo Redondo e Ledesma Ramos— un crecente anticatalanismo e, por extensión, un nacionalismo reactivo e defensivo fronte ós nacionalismos periféricos, malia non deixar de abeirar soños imperiais. O fascismo español, deste xeito, outorga tamén prioridade, en primeiro lugar, á "recuperación" do patriotismo español ameazado polos nacionalismos periféricos, e en

Barcelona, 1982. Para unha panorámica xeral sobre a cuestión nacional na II República española, *vid.* Beramendi, J. G. / Máiz, R. (comps.), *Los nacionalismos*. Op. cit.; para unha visión historiográfica, *vid.* tamén Núñez Seixas, X. M. "Historiografía sobre la cuestión nacional en la II República española: balance y perspectivas" en *Cuadernos Republicanos* 15, 1993, pp. 67-97.

57. Castro, X. *O galeguismo na encrucillada republicana*. Ourense, 1985, 2 vols.; Beramendi, J. G. e Núñez Seixas, X. M. *O nacionalismo galego*. Vigo, 1995, pp. 143-164.

58. Deixando á parte certos xogos político-literarios de Giménez Caballero con algúns sectores vangardistas do nacionalismo catalán durante os anos 20: *vid.* Ucelay-Da Cal, E. "Vanguardia, fascismo y la interacción entre nacionalismo español y catalán. El proyecto catalán de Ernesto Giménez Caballero y algunas ideas corrientes en círculos intelectuales de Barcelona, 1927-1933" en Beramendi, J. G. / Máiz, R. (comps.), op. cit., pp. 39-96. Sobre os posteriores contactos entre fascismo e nacionalismos periféricos durante os anos 30, *vid.* tamén Núñez Seixas, X. M. "Katalanismus und Faschismus. Zur Interpretation eines katalanistischen Memorandums an das nationalsozialistische Deutschland" en *Zeitschrift für Katalanistik* 6, 1993, pp. 159-206.

segundo lugar postulará de xeito máis feble un imperialismo cultural cara a América Latina, alimentado pola apelación á *Hispanidad*[59]. O vedraño nacionalismo español de raigame católico-tradicionalista ten continuidade nesta etapa sobre todo a través das propostas do grupo de Acción Española, da CEDA en xeral e da Comunión Tradicionalista, que seguían a incidir nos mesmos tópicos (catolicismo, monarquía, rexionalismo foralista malia adoptaren un verniz fascistizante)[60].

As propostas dun nacionalismo español liberal, democrático e aberto, a un meirande diálogo cos nacionalismos periféricos dun Manuel Azaña ou dun Ortega y Gasset acabaron por seren rebordadas polos acontecementos, e en parte tamén por un nacionalismo progresista pero de raiceira xacobina, inserido como xa vimos polo Partido Radical de Lerroux (endebén este partido adoptou durante a II República unha posición cada vez máis conservadora) e retroalimentado coa oposición a nacionalismos periféricos de signo conservador, mais que curiosamente é quen de aceptar a convivencia e colabora cos nacionalismos periféricos sempre e cando estes sexan de signo progresista. Así, o entendemento entre socialistas e republicanos catalanistas e españois continuou a ser relativamente fluído, como puxo en evidencia o feito de que varios daqueles chegasen a seren ministros durante a II República[61]. A solución constitucional pola que se chega á compatibilización da concepción do Estado republicano como un *Estado integral* co recoñecemento do dereito á posesión dun Estatuto de Autonomía para aquelas rexións que o aprobasen en plebiscito —colocando unha gravosa barreira para a súa aceptación: os dous tercios do censo electoral— tiña, malia todas as súas imperfeccións e o seu carácter improvisado, unha virtualidade política: establecía implicitamente que o acceso á autonomía era consecuencia dun recoñecemento democrático da especificidade, da *diferencia*. E desta maneira foi aprobado primeiro —entusiasticamente, polo demais, pola maioría da poboación catalana— o Estatuto catalán no ano 1932; despois o Estatuto basco no ano 1933, e finalmente o Estatuto galego en 1936. España, así, camiñaba cara a un artellamento territorial de tipo pseudofederal no que se non xeneralizaba unha descentralización administrativa a todas as rexións,

59. Payne, S. G. *Falange. A History of Spanish Fascism*. Stanford, 1961; Ellwood, S. *Prietas las filas. Historia de Falange Española, 1933-1983*. Barcelona, 1984.

60. Para os carlistas, *vid*. Pradera, V. *El Estado nuevo*. Madrid, 1935, pp. 94-103; para a dereita socialcatólica, *vid*. Montero, J. R. *La CEDA y el catolicismo social y político en la II República*. Madrid, 1977, vol. II, pp. 225-241, e Elorza, A. "El nacionalismo conservador de José Mª Gil Robles", en id., *La utopía anarquista bajo la Segunda República (precedido de otros trabajos)*. Madrid, 1973, pp. 255-273; sobre o rexionalismo dalgúns sectores da dereita, *vid*. Valls, R. *La Derecha Regional Valenciana: el catolicismo político valenciano (1930-1936)*. Valencia, 1992, pp. 71-81 e de Pablo, S. "La CEDA ante el problema vasco" en J. Tusell et al. (eds.). *Estudios sobre la derecha española contemporánea*, Madrid, 1993, pp. 485-499.

61. Ucelay-Da Cal, E. "La estrategia dual catalana en la Segunda República" en Vidal-Folch, X. (ed.). *Los catalanes y el poder*. Madrid, 1994, pp. 113-123.

senón que establecía as bases para un limitado recoñecemento do carácter pluricultural ou, se se quere, multinacional do Estado[62]. Ora ben, a fugacidade da experiencia republicana empécenos saber se se tería asistido a unha multiplicación de Estatutos de Autonomía noutras rexións, xa que ó longo deses anos tamén se rexistraron novos pulos rexionalistas en Aragón, Andalucía, etc., non fallando as iniciativas cara á confección de Estatutos de Autonomía con apoio das institucións locais[63].

A progresiva radicalización social e política que ten lugar durante o curto, pero intenso, período republicano remata por embocar nun enfrontamento civil de tres anos (1936-1939), ó que os nacionalismos periféricos chegan moito máis unidos —malia a división entre o catalanismo conservador, que opta polo bando franquista, e o catalanismo republicano e de esquerda, que remanece fiel á República— có nacionalismo español[64]. Durante a Guerra Civil, este derradeiro sofre unha fonda esgazadura interna, que se simboliza sen máis en que ambos os dous bandos utilizarán bandeiras (a republicana de tres cores fronte á franquista bandeira de dúas cores), simboloxías e himnos diferentes. Igualmente, cada bando desenvolveu un discurso nacionalista de combate propio, presentando de maneira excluínte ó inimigo como "troiticeiro" e representante dunha invasión estranxeira (de aí, por exemplo, a equiparación que fan os comunistas do conflicto coa Guerra da Independencia: a continuación da xesta do pobo en armas contra do invasor). A debilidade do nacionalismo liberal-democrático español irase acentuando consonte avante o conflicto e os franquistas gañen terreo, de xeito que cara a 1939 se asiste a un fenómeno ata certo punto paradoxal: a derrota perante o fascismo non contribúe a axuntar as vontades dos nacionalismos periféricos co nacionalismo español republicano, senón que contribúe amais ó seu afastamento. Boa mostra diso serán as últimas reflexións de Manuel Azaña pouco antes da súa morte, inzadas de acritude contra do que consideraba conducta desleal dos nacionalismos peri-

62. Sobre o artellamento territorial do Estado republicano e os respectivos procesos estatutarios existe unha morea de estudios. *Vid.* de Blas Guerrero, A. "El debate doctrinal sobre la autonomía en las Cortes Constituyentes de la II República" en *Historia Contemporánea* 6, 1991, pp. 119-143; sobre o Estatuto catalán, *vid.* entre outros Gerpe Landín, M. *L'Estatut d'Autonomia de Catalunya i l'Estat integral.* Barcelona 1977; sobre o Estatuto basco, *vid.* de la Granja, J. L. *El Estatuto vasco durante la II República.* Oñati, 1990; sobre o Estatuto galego, *vid.* Vilas Nogueira, X. *O Estatuto galego.* A Coruña, 1975. Certamente, a barreira dos dous tercios do censo electoral para poder aprobar os estatutos de autonomía respectivos estivo sometida a moitas manipulacións, sobre todo nos casos basco e galego, en virtude dos pactos arranxados entre as diversas forzas políticas.

63. Sánchez Marroyo, F. "La cuestión regional en Extremadura durante la IIª República", en Beramendi/Máiz (eds.). Op. cit., pp. 451-486; Palomares, J. "Aproximación al regionalismo castellano durante la II República" en *Estudios de Historia Social,* pp. 28-29, 1984, pp. 375-388; Peiró, A. e Pinilla, B. *Nacionalismo y regionalismo en Aragón (1868-1942).* Zaragoza, 1981, pp. 175 e ss.

64. De Riquer, B. "Aproximació", op. cit., p. 260.

féricos fronte á República, pois "no se baten por la causa de la República ni por la causa de España, a la que aborrecen, sino por su autonomía y semiindependencia[65]. Do mesmo xeito, rexistrarase unha crecente tendencia á radicalización entre os nacionalismos periféricos no exilio durante os anos 40[66]. Logo de 1939, o nacionalismo español pasaba na práctica a ser identificado co bando triunfante, e os nacionalismos periféricos seguirán unha dinámica de certa radicalización e meirande afastamento verbo do que ficaba de españolismo liberal ou de esquerda. Afastamento que, unha vez esluídas as esperanzas depositadas en que a derrota dos fascismos na II Guerra Mundial trouxese aparellada a caída do Réxime de Franco (cara a 1947-1948) conduciu a un progresivo encerrarse en si mesmo de cada un dos nacionalismos ibéricos durante os anos 50 e 60, sempre dentro da impotencia e alonxamento da realidade intrahispánica que caracterizou o conxunto do exilio político español.

4. O NOVO FRACASO DA "NEOESPAÑOLIZACIÓN" FRANQUISTA

Se no exilio republicano español imperou a tendencia ó estancamento nas formulacións da II República, no interior da España as coordenadas da cuestión nacional irán evoluíndo, especialmente durante os anos 50 e 60, paralelamente ás fondas mudanzas que terán tamén lugar na sociedade española. O Franquismo, en gran medida, repetiu amplificándoo o efecto incubación que tamén producira a Dictadura de Primo de Rivera. Neste senso, a proposta de nacionalismo español de raigame católico-tradicional combinada con algunhas aportacións provenientes do fascismo hispánico non foi quen de imporse e sobre todo non foi quen de eliminar as raiceiras sociais e a "memoria histórica" dos nacionalismos periféricos. Moi polo contrario, o efecto foi o inverso: a presencia real dunha opresión estatal que buscaba reducir á súa máis mínima expresión non só ós nacionalismos periféricos, senón tamén ás manifestacións culturais diferenciais —sobre todo, a persecución contra da promoción dos idiomas periféricos, malia esta revestir unha forma particular e non poder evitar o seu cultivo en determinados ámbitos, polo menos desde os anos cincuenta[67]— fixo aparecer como

65. Azaña, M. *Memorias políticas y de guerra*. Barcelona, 1978, vol. II, p. 62.

66. Para a radicalización do nacionalismo catalán no exilio, *vid*. Díaz Esculies, D. *El catalanisme polític a l'exili (1939-1959)*. Barcelona, 1991; para o caso basco, *vid*. Beltza, *El nacionalismo vasco en el exilio 1937-1960*. Donostia, 1977; para o galego, Beramendi/ Núñez Seixas, *O nacionalismo galego*, op cit., pp. 175-187.

67. Benet, J. *Catalunya sota el règim franquista: informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del General Franco*. París, 1973, e Kremnitz, G. "Wirkungsweisen repressiver Sprachpolitik, dargestellt am Beispiel des katalanischen in der Franco-Zeit" en *Zeitschrift für Katalanistik* 3, 1990, pp. 90-102; Núñez, L. C. *Opresión y defensa del euskera* Donostia, 1977; Núñez Seixas, X. M. "Galeguismo e cul-

real a idea de "ocupación española" no País Basco e Cataluña, e máis ben tivo o efecto contrario de aumentar a cohesión social das *comunidades* nacionalistas xa existentes antes —especialmente en Euscadi[68]. No caso galego, a Guerra Civil interrompera unha dinámica de acelerada expansión da súa base social, que porén non estaba aínda dabondo consolidada —como si o estaba en Cataluña ou Euscadi— como para resistir o terrible golpe de 1936. Por iso, a reconstrucción da incipiente "comunidade nacionalista" nas difíciles circunstancias da posguerra foi moitísimo máis problemática, ficando moi mirrado o número efectivo de activistas galeguistas. Así e todo, o vieiro cultural seguido polo galeguismo do interior logo de 1950 garantirá unha certa pervivencia da alta cultura en galego e dunha memoria histórica do que fora o nacionalismo republicano.

En consonancia coa combinación de represión estatal e supervivencia do legado político nacionalista de hogano, unido ó fracaso relativo do que puideramos denominar "neoespañolización franquista" de signo católico-tradicionalista, tamén se producen unha serie de importantes mutacións ideolóxicas no seo dos nacionalismos periféricos durante o Franquismo, especialmente desde finais dos anos cincuenta, ó compás das fondas transformacións que estaba a experimentar a sociedade española (industrialización, urbanización e modernización masivas, novas vagas migratorias internas cara ó País Basco e Cataluña, etc.).

Dunha banda, sobre todo no caso catalán, ten lugar unha reconversión de boa parte do catalanismo republicano e do conservador nunha proposta nacionalista de clara raigame católica (moi influída polo personalismo cristián nos anos 50), algo lóxico se se ten en conta que a Igrexa se converte no depositario da tradición nacionalista e nun dos focos protectores que fican para a preservación da cultura autóctona, ó abeiro do bouro oficial. No País Basco a dinámica foi ata certo punto semellante, mais neste caso iso supoñía fortalecer e continuar a tradición anterior[69].

Doutra banda, desde comezos dos anos 60 prodúcese a irrupción da influencia ideolóxica marxista-leninista, da doutrina do "colonialismo interno" e do exemplo político inmediato ofrecido polos movementos de liberación nacional do Terceiro Mundo sobre as novas xeracións de

tura durante o primeiro Franquismo (1939-1960). Unha interpretación" en *A Trabe de ouro* 19, 1994, pp. 99-117 (parte I), e 20, 1994, pp. 85-103 (parte II).

68. Para o caso catalán, *vid.* Johnston, H. *Tales of Nationalism: Catalonia, 1939-1979.* New Brunswick (N. J.), 1989; para o caso basco, *vid.* Gurruchaga, A. *El código nacionalista vasco durante el Franquismo.* Barcelona, 1985. Gurutz Jáuregui ten afirmado acertadamente que, se na concepción de Sabino Arana Euscadi era un país "ocupado" por España, a represión franquista fixo aparecer diante dos ollos de moitos bascos esa "ocupación" como un feito real: *vid.* Jáuregui, G. *Ideología y estrategia política de ETA. Análisis de su evolución entre 1959 y 1968.* Madrid, 1981.

69. Colomer, J. *Espanyolisme i catalanisme. La idea de nació en el pensament polític català (1939-1975).* Barcelona, 1984.

activistas nacionalistas que protagonizaron unha sorte de "rebelión xeracional" fronte ós seus maiores, máis ancorados nos postulados da II República. O resultado foi aparición de partidos como a Unión do Pobo Galego (UPG) en Galicia, o Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN) en Cataluña, ou a mesma evolución de Euskadi Ta Askatasuna (ETA, organización xurdida das mocidades do PNV no ano 1959) cara a esas posicións ideolóxicas[70]. Ese influxo tamén ten lugar sobre a esquerda canaria, por exemplo, que a partir de grupos de esquerda radical e escisións do PCE que evolúen cara ó nacionalismo periférico, ve durante os anos 60 o xurdimento dunha corrente política de esquerda nacionalista defensora dunha interpretación en clave "colonial" da situación periférica de Canarias[71].

O Franquismo consagrou a hexemonía daquel nacionalismo español de carácter reactivo (é dicir, fundamentalmente enfrontado cos nacionalismos periféricos, fronte ós que reafirma a súa identidade) e de raigame tradicional-autoritaria, sendo a longo prazo a aportación do fascismo español menor que a do nacionalismo conservador anterior, que centrará o seu discurso na afirmación esencialista dunha España católica identificada con Castela, a cal definiría á súa vez un *Volksgeist* español que se expresaría de forma complementaria no concepto de *Hispanidad*[72]. A política educativa do Franquismo será un dos eidos nos que se tentará poñer en práctica ese programa de "renacionalización"[73], ó que se unirá unha política de propaganda oficial e de exaltación patriótica centrada en certos símbolos e datas (o 18 de xullo, o 12 de outubro —Día da *Hispanidad*—, etc.), e mesmo a manipulación de símbolos deportivos (o fútbol, sobre todo). Aínda que non contamos con estudios empíricos mínimos en cantidade e calidade que nos amosen cal foi realmente a eficacia nacionalizadora do réxime, e malia poderse ter en conta que a escolarización masiva da poboación e a expansión dos medios de comunicación de masas en castelán (televisión, prensa, radio, cine) contribuíu desde os anos 50 máis que en ningunha época anterior á homoxeneización cultural e idiomática do Estado, pódese afirmar hipoteticamente que o éxito final do que se pode denominar "neoespañolización franquista" foi relativamente limitado, como se porá en evidencia a partir dos anos 60 co aumento da

70. Clark, R. *The Basque Insurgents: ETA, 1952-1980*. Madison/Londres, 1980; Sullivan, J. *El nacionalismo vasco radical, 1959-1987*. Madrid, 1988; Rubiralta, F. *Orígens i desenvolupament del PSAN, 1969-1974*. Barcelona, 1988. Sobre a UPG, *vid*. Beramendi/Núñez, *O nacionalismo galego*. Op cit., pp. 209-35.

71. Garí Hayek, D. *Historia del nacionalismo canario*. Santa Cruz de Tenerife, 1993, pp. 91-121.

72. Arbós, X. e Puigsec, C. *Franco i l'Espanyolisme*. Barcelona, 1980; Botti. *Cielo y dinero*, pp. 89-120.

73. Cámara Villar, G. *Nacionalcatolicismo y escuela. La socialización política del Franquismo (1936-1951)*. Jaén, 1984.

oposición interior, incluíndo a dos nacionalismos periféricos, e moi especialmente logo de 1975.

Esa apropiación do discurso nacionalista español por parte do Franquismo e da dereita sociolóxica en xeral terá tamén consecuencias posteriores para o conxunto do nacionalismo español, especialmente cando este se vexa obrigado a dar creto dunha credibilidade democrática durante o período final do Franquismo e o comezo da Transición democrática. Producirase unha deslexitimación apriorística de calquera forma de nacionalismo español, en canto este pasará a ser identificado sen máis coa defensa do Franquismo. En parte como resultado dese fenómeno, terá tamén lugar un desprazamento circunstancial da esquerda española na oposición cara a posicións federalistas, e mesmo de connivencia cos nacionalismos periféricos. Tratarase en ambos os dous casos dun federalismo pouco convencido, máis ben de "reacción espontánea" —cunha só moi xenérica conexión co referente federalista das opcións democráticas do século XIX, por exemplo— e dunha aceptación dos postulados dos nacionalismos periféricos máis provocada pola imposibilidade momentánea de atopar un referente nacional español lexitimado que pola comuñón real con aqueles, coa excepción da esquerda catalanista (onde xa se chegara a unha síntese político-ideolóxica estable entre marxismo e nacionalismo catalán con anterioridade a 1936)[74].

Dunha banda, o PCE proseguiu na liña marcada pola III Internacional durante o período de entreguerras e manifestada parcialmente durante a II República de apoio verbal ás reivindicacións nacionalistas periféricas, o que tamén viña motivado pola necesidade de competir durante os anos 60 coas opcións da propia esquerda nacionalista (por exemplo, no 1968 créase o Partido Comunista de Galicia, con autonomía organizativa, perante a necesidade de competir coa UPG); doutra banda, o Partido Socialista (PSOE) chega a afirmar nos seus Congresos de 1974 e 1976 (coma o PCE no seu de 1975) o dereito de autodeterminación das nacionalidades ibéricas (identificando estas con Galicia, Cataluña e Euscadi) e a súa preferencia por un Estado federal[75]. Ademais de evidenciar a atmosfera de desorientación político-doutrinal sobre a cuestión nacional existente daquela na esquerda española, esa postura tamén viña motivada pola necesidade de aglutinar a todos os partidos socialistas de ámbito territorial que xurdiran desde os 60 e que ameazaban con artellar unha plataforma de coordi-

74. *Vid.* "Nous Horitzons" en *Nuestra utopía. PSUC: cincuenta años de historia de Cataluña.* Barcelona 1986; Martín Ramos, J. Ll. (ed.). *Història del socialisme a Catalunya (1940-1975),* Barcelona, 1994.

75. De Blas Guerrero, A. "El problema nacional-regional español en los programas del PSOE y del PCE" en *Revista de Estudios Políticos* 3, 1978, pp. 155-70.

nación a nivel estatal: a postura aberta do PSOE —a pesar de non ser non convencida— cara ás reivindicacións "periféricas" foi un dos factores que lle permitiu completar o proceso de unidade socialista nos anos 70 arredor del, atraendo cara á súa órbita tanto ó catalanismo socialista de Reventós e Pallach como parte do Partido Socialista Galego (PSG), poñamos por caso.

5. NACIONALISMOS NA ESPAÑA DEMOCRÁTICA (1975-1995)

Desde comezos dos anos 70, incrementarase a presión da oposición antifranquista nalgunhas zonas do Estado, particularmente en Cataluña, formando plataformas suprapartidarias que reclamaban entre as súas reivindicacións a recuperación, como mínimo, do Estatuto de Autonomía da II República (caso da Assemblea de Catalunya, formada en 1972). Organismos máis ou menos semellantes estendéronse desde 1975 a Euscadi e Galicia, e estaban apoiados polos partidos nacionalistas periféricos e os partidos de esquerda (malia existiren fondas diferencias no alcance final das reivindicacións duns e doutros). Igualmente, xurdiron tamén reivindicacións autonómicas, máis febles, en Andalucía, Aragón, Valencia, Asturias ou as Illas Baleares.

A transición e consolidación democrática en España, proceso ó que tamén contribuíron decisivamente os sectores maioritarios dos nacionalismos periféricos cun notable grao de pragmatismo (sobre todo, o nacionalismo catalán, que participou activamente na redacción da Constitución de 1978), trae aparellada asemade un primeiro tento de solución consociacional ó problema do artellamento territorial do Estado e á satisfacción das demandas dos nacionalismos periféricos. Desde as primeiras eleccións lexislativas democráticas en xuño de 1977 e marzo de 1979, así como nas primeiras eleccións municipais de abril de 1979, demostrouse que aqueles gardaban unha gran vitalidade —sobre todo os nacionalismos basco e catalán—. A eles engadíase a pervivencia, malia (ata 1995) estar fragmentado en diversos partidos e cunha forza social inferior, do nacionalismo galego, a aparición dun camaléonico e inestable nacionalismo canario e un rexionalismo andaluz de esquerda que nos anos oitenta perderá moita forza[76].

Tanto o PNV coma o nacionalismo catalán de centro-dereita (este último agora nutrido de anovadas compoñentes ideolóxicas, como a democracia cristiá, o personalismo cristián e a socialdemocracia) que dende 1978 está representado pola coalición Convergència i Unió [CiU]

76. Geiselhardt, E. *Regionalismus in Andalusien*. Frankfurt am Main, 1985; Liebert, U. *Neue Autonomiebewegungen und Dezentralisierung Spaniens. Der Fall Andalusien*. Frankfurt am Main, 1986; Garí-Hayek. *Op.cit.*, pp. 190 e ss.

adquiren unha hexemonía política relativa en Euscadi e Cataluña. Ambos os dous partidos serán os maiores protagonistas na construcción posterior do autogoberno nos seus respectivos ámbitos territoriais, e caracterizaranse, especialmente o catalanismo, pola súa combinación de firmeza nos principios nacionalistas e flexibilidade á hora de aceptar un autonomismo na praxe. A longo prazo, ambos os dous partidos aspiran a unha sorte de relación bilateral co resto do Estado, concretable en forma confederal ou en clave renovada de "pacto foral" (no caso do PNV), mais dentro deles conviven sectores sociais e políticos moi dispares[77]. Igualmente, teñen tamén unha presencia desigual as opcións abertamente independentistas, en máis dun caso vencelladas a posicións que se confesan de esquerda radical, malia ese crecemento ser máis moderado e en ningún caso vaia máis alá dun 17% dos resultados electorais en Euscadi (o voto á coalición radical Herri Batasuna (HB), e ata o de agora dun 9,5% dos votos en Cataluña (onde o independentismo era nun principio moi feble electoralmente, malia estar representado por movementos sociais de grande vitalidade coma a *Crida a la Solidaritat,* e desde 1992 está encarnado na ERC, ó facerse os independentistas co control do vello partido catalanista)[78].

Como síntoma do consenso que presidiu globalmente o proceso da Transición, as diverxencias verbo da futura estructuración territorial do Estado que existían entre os partidos nacionalistas periféricos (que reclamaban que a Constitución establecese un Estado multinacional, con réximes de autonomía reservados a Euscadi, Cataluña e Galicia), os sectores reformistas procedentes do Franquismo serodio (partidarios na súa maioría dunha descentralización administrativa) e a esquerda española, partidaria naquela altura —polo menos en teoría— do federalismo, remataron por converxer nunha solución de compromiso. Esta consistiría nun réxime de autonomías xeneralizado a todo o Estado, no que se establecían dúas vías de acceso e dous teitos competenciais diferentes, estando reservado o máis alto e a vía "rápida" a aquelas Comunidades Autónomas que xa tiveran aprobado na II República un Estatuto de Autonomía, é dicir: Cataluña, Euscadi e Galicia, que reci-

77. Marcet, J. *Convergència Democràtica de Catalunya: el partit i el moviment polític.* Barcelona, 1984; De Riquer, B. "El nacionalisme català, 1960-1986" en VV. AA., *Catalunya-Québec: Autonomia i mundialització.* Barcelona, 1990, pp. 215-35; Vidal-Folch, X. "Los catalanes y el poder, hoy" en id. (ed.), *op.cit.,* pp. 13-85. Sobre o PNV actual, a penas contamos con estudios monográficos: *vid.* unicamente as diversas referencias en Granja. *El nacionalismo vasco. Op. cit.,* así como no libro do xornalista P. Unzueta, *Sociedad vasca y política nacionalista,* Madrid, 1987.

78. Sobre Euskadi, *vid.* Pérez-Agote, A. et al., *El nacionalismo vasco a la salida del Franquismo,* Madrid, 1986; Linz, J. J. *Conflicto en Euskadi,* Madrid,1986; Mata López, J. M. *El nacionalismo vasco radical. Discurso, organización y expresiones.* Bilbao 1993. Para as estratexias de ETA, vid. entre outros Ibarra, P. *La evolución estratégica de ETA.* Donostia 1987, e (malia a súa óptica claramente militante e moi parcial) Letamendía, F. *Historia del nacionalismo vasco y de E.T.A.* Donostia, 1994, 3 vols.

biron a denominación de "nacionalidades históricas". A Constitución de 1978 establece así un marco que combina a concepción de España como única *Nación* cun réxime de estatutos de autonomía para todos os territorios do Estado, e un recoñecemento á "diferencia" cualitativa reclamada polos nacionalismos periféricos. O título VIII da Carta Magna consagra o chamado Estado das Autonomías, que consistiu, como se dixo daquela, nun "café para todos", unha solución temporal acatada como programa mínimo máis que aceptada de bo grao polos nacionalismos periféricos, sobre todo polo basco, o que xerará no sucesivo un soterrado descontento por parte daqueles[79].

De aí arrinca unha debilidade de base da situación constitucional española. Dunha banda, o electorado basco abstívose maioritariamente no referendo constitucional de 1978, seguindo a posición do PNV (é dicir, tolérase a Carta Magna, mais non se acepta, caso contrario da maioría do catalanismo), ó non ver recoñecida no texto constitucional a súa reivindicación de volta ós *Fueros* ou dereitos históricos interpretados como soberanía do pobo basco[80]. Doutra banda, case todos os partidos e forzas políticas que no seu día consensuaron a fórmula autonómica establecida na Constitución estaban lonxe de crer na virtualidade a longo prazo da Carta Magna. Non hai máis que lembrar as reticencias espremidas no seu día por un dos ponentes redactores da mesma, Manuel Fraga, que atoparon continuidade na negativa de Alianza Popular (AP) a aceptar o termo "nacionalidades"; ou o feito de o federalismo pervivir como meta final de varios sectores do Partido socialista (sobre todo, no seo do socialismo catalán) e da esquerda (pos) comunista (primeiro o PCE, hoxe en día Izquierda Unida, IU).

O Estado das autonomías encerra substanciais imprecisións e ata contradiccións políticas de base, o que en parte ten motivado que os ulteriores desenvolvementos dos seus principios teñan sido moi dependentes de negociacións políticas conxunturais[81]. Así e todo, ten acadado unha certa consolidación despois de 17 anos. A fundamental das

79. Para unha visión xeral do proceso, *vid.* Ysàs, P. "Democracia y autonomía en la Transición española" en *Ayer* 15, 1994, pp. 77-107; Solé Tura, J. *Nacionalidades y nacionalismos en España*. Madrid, 1985; Núñez Seixas, X. M. "Nacionalismos y regionalismos ante la formación y consolidación del sistema autonómico español (1975-1995). Una interpretación" en Tusell, J. et al. (eds.) *Historia de la transición y consolidación democrática en España (1975-1986)*. Madrid, 1995, vol. I, pp. 427-55; do mesmo autor "Nationalismen und Regionalismen in Spanien: Von der Diktatur zur Demokratie (1970-1995)" en H. Timmermann (ed.). *Nationalismus in Europa 1945-1995*. Berlín 1996, no prelo.

80. PNV. *El Partido Nacionalista Vasco ante la Constitución: historia y alcance de unas negociaciones*. Zarautz, 1978.

81. Sobre a natureza e artellamento xurídico-político do Estado das Autonomías existe xa unha inxente bibliografía. *Vid.*, sen sermos exhaustivos, Fernández Rodríguez P. et al. *La España de las Autonomías*. Madrid, 1985; Nohlen, D. e González Encinar, J. (eds.). *Der Staat der Autonomen Gemeinschaften in Spanien*. Opladen, 1992; Thiery, P. *Der spanische Autonomiestaat. Die Veränderung der Zentrum-Peripherie-Beziehungen im*

vaguidades do sistema autonómico é a indefinición conceptual, xa que afirma dunha banda que España é a única *Nación*, e ó tempo recoñece a existencia de "nacionalidades históricas" (¿cal é a diferencia entre unha *nación* e unha *nacionalidade*), do que se derivan moi diverxentes interpretacións. Dunha banda, ó establecer dúas vías de acceso á autonomía (a "vía rápida" do Art. 151, seguida polas nacionalidades históricas e, despois de longos avatares, por Andalucía; e a "vía lenta" do Art. 143 seguida polas demais, malia dentro destas Valencia, Navarra e Canarias teren avantado máis ás présas que as outras 10) e a mención expresa ás nacionalidades históricas, satisfacíase a esixencia dos nacionalismos periféricos de que a estructura territorial do Estado recoñecese ata certo punto os "feitos diferenciais". Doutra banda, de acordo con ese principio tense creado dun xeito ás veces moi artificial unha chea de administracións autonómicas de nova planta en zonas nas que non existía ningunha reivindicación política de autogoberno. Con iso, non só se ten xerado un certo caos administrativo e económico (frecuente superposición e duplicidade de administracións, o recurso acó e aló ó financiamento das CC. AA. mediante a emisión de Débeda Pública), senón tamén un eido de actuación complementario para o xurdimento de elites políticas rexionais que atoparon unha lexitimación dos seus aparellos de poder na reivindicación de meirandes cotas de autogoberno, e que mesmo nalgúns casos (A Rioxa, Cantabria...) habían comezar por "inventar" unha rexión ata entón inexistente.

De aquí, a falla de claridade sobre a definición dos principios da estructuración territorial do Estado leva a unha remanente incomprensión entre os nacionalismos periféricos e o resto das elites políticas autonómicas, ó que se engade a proliferación de rexionalismos e ata de "nacionalismos" en varias rexións que na maioría dos casos só son etiquetas para a lexitimación de cotas de poder local, ou de siglas políticas xurdidas de sucesivas escisións que xa non sabían qué espacio político ocupar[82]. A iso contribuíu en moito o estado de desestructuración que afectou a boa parte do centro-dereita español desde o espectacular derrubamento da Unión de Centro Democrático (UCD) nas eleccións xerais de 1982, o que fixo aparecer como única saída razoable a curto prazo a varios grupos de notables e elites políticas locais, para as que a

postfrankistischen Spanien. Saarbrücken/Fort Lauderdale, 1989; asemade os artigos de De Blas, A., Vilas Nogueira, J. e Vallès, J. M. en Cotarelo, R. (comp.). *Transición política y consolidación democrática. España (1975-1986)*. Madrid, 1992.

82. Un caso caricaturesco pola súa evidencia foi o protagonizado no seu día por un parlamentario tránsfuga da Asemblea Rexional de Madrid, quen, perante a claridade dos seus móbiles oportunistas optou por definirse como "rexionalista madrileño", fundando unha agrupación politica con ese nome (o *Partido Regionalista Independiente de Madrid*, PRIM). *Vid.* unha exposición dos seus principios en Piñeiro, N. *Regionalismo. Madrid, capital y región*. Madrid, 1991.

AP de Manuel Fraga non era aínda unha opción clara de futuro, a súa reconversión en defensores de rexionalismos —ou mesmo nalgúns casos de "nacionalismos"— que ideoloxicamente eran máis ben roupaxes demagóxicas. Mais só así podían aquelas xustificar a súa existencia e construírse un espacio político propio, gracias á nova *estructura de oportunidade política* que lles ofrecía o Estado das Autonomías. Foi ó abeiro desa dinámica que se fortaleceron considerabelmente partidos rexionalistas xa existentes ou de nova creación, coma o PAR, Unión Valenciana (UV), UPN, as Agrupaciones Independientes de Canarias ou mesmo Coalición Galega, por pormos algúns exemplos[83]. O programa ideolóxico destes partidos rexionalistas adoita ser conservador, malia apelaren á posición centrista, e o seu rexionalismo unha toma de posición pragmática con escasa fundamentación teórica. Soamente no caso dos rexionalistas máis conservadores atopamos unha construcción máis elaborada, que apunta a unha sorte de neoforalismo tradicional emparentado co carlismo, do que é claro exemplo a navarra UPN[84]. Algúns deses partidos rexionalistas (o PAR, UPN) chegaron ó poder nas súas respectivas CC. AA., sempre en coalición cos grandes partidos estatais, ó longo dos anos 80, revelándose como pragmáticos improvisadores desde as institucións por eles controladas, e caracterizándose por levar a cabo un fomento dos sentimentos de identidade rexional da poboación, por tentaren consolidar pequenos "Estados do benestar" a escala autonómica (nunha época, anos 80 e primeiros 90, de expansión do gasto público), e por seguir, ás veces mimeticamente, as estratexias de presión dos nacionalismos periféricos. Esa dinámica de afirmación, á que moitas veces tamén se prestan as seccións rexionais dos grandes partidos estatais, ten levado nalgunha ocasión a enfrontamentos entre comunidades autónomas —como a histriónica "guerra da auga" do verán de 1994— e así mesmo a necesidade de xustificar a propia posición de poder mediante a reivindicación da equiparación competencial coas chamadas "autonomías de primeira". Con iso, algúns rexionalismos —coma o PAR a comezos dos anos 90[85]— se reconverten con pouca coherencia teórica en partidos "nacionalistas" e venden a mensaxe de que maiores competencias equivalen *automaticamente* a mellor calidade de vida dos cida-

83. Sobre Coalición Galega, *vid.* Soutelo, R., Prada, J. e de Juana, J. "Transición y élites políticas: el nacimiento de Coalición Galega en Ourense" en Tusell et al., *Historia de la Transición,* pp. 490-512.

84. *Vid.* as acertadas observacións de Loyer, B. "Nations, États et citoyens en Espagne" en *Hérodote* 73-74, 1994, pp. 76-91. Sobre o "neoforalismo" da UPN, pódese ver a colección de escritos do seu dirixente nos anos 80 Medrano y Blasco, L. F. *El partido foral necesario.* Madrid, 1984.

85. PAR, *Un proyecto para los 90. Por el progreso y la identidad de Aragón.* Zaragoza, 1991. Porén, a definición nacionalista non chega máis alá de reclamar para Aragón o estatuto de "nacionalidade histórica" e o máximo teito competencial. Algo semellante se podería afirmar de Coalición Canaria e Unió Mallorquina, por exemplo.

dáns (co cal se teima en supostos agravios comparativos ou respecto das "nacionalidades históricas"), a pesar de que o que está en xogo en máis dun caso á hora de loitar polas grandes competencias (educación, sanidade) é a capacidade de incrementar os ámbitos de poder clientelístico propio.

En virtude desa dinámica, a gaiola de grilos en que se converte o Estado das autonomías provoca á súa vez o receo dos nacionalismos periféricos, que ven en calquera equiparación competencial e de tratamento unha negación ou minusvaloración do que eles consideran o fundamento lexítimo da súa reivindicación de autogoberno: o definirse como *nacións* diferentes, malia que non por iso reivindiquen necesariamente a independencia. Neste senso, pódese afirmar que a proposta mecanicamente aducida desde boa parte da esquerda española —a evolución da estructura do Estado das autonomías na dirección dun Estado federal simétrico— non viría solucionar practicamente nada ó contencioso territorial existente, en canto crearía 17 Estados federais baseados sobre as actuais CC. AA. Porque, se de feito os nacionalismos periféricos —sobre todo o catalán e o galego— tenderon historicamente a defender unha estructuración federal do Estado español, sempre o fixeron considerando que as unidades básicas que se federarían serían catro: Galicia, Cataluña, Euskadi e "Castela", identificada co resto da España[86]. Ou, como moito, postulaban un Estado federal composto de todas as rexións, pero *asimétrico*.

Esta situación leva a unha remanente tensión territorial, e explica que a "racionalización" do proceso autonómico se teña convertido desde 1980 nunha preocupación constante e aínda non resolta dos sucesivos Gobernos e dos partidos estatais maioritarios, desde a famosa LOAPA de 1981 e a LPA de 1983 ata os Acordos Autonómicos de PP e PSOE de 1992, partidarios dunha homoxeneización competencial case completa —unha homoxeneización absoluta é imposible, dada a existencia, por exemplo, dos Concertos Económicos na Comunidade Autónoma Basca e Navarra— das 17 CC. AA. Certo é, porén, que desde 1990 se teñen dado pasos na resolución dalgunhas das imprecisións iniciais do sistema nas catro áreas máis conflictivas (fixación das competencias transferibles, intransferibles ou "delegadas" do Estado ás CC.AA.; o artellamento de mecanismos de corresponsabilidade financeira entre as CC.AA.; a conversión do Senado nunha "Cámara territo-

86. Sen irmos máis lonxe, esta era a proposta da ERC durante a II República, ou do dirixente do PG Alfonso R. Castelao na súa obra magna *Sempre en Galiza* (Bos Aires, 1944). O PNV, pola contra, segue a manterse na súa característica ambigüidade, mais de cando en vez deixa albiscar a pervivencia da súa vedraña reivindicación, a "reintegración foral" interpretable hoxe en día como un estatus case confederal no que se establece un pacto do País Basco soberano coa Coroa (fórmula que tamén engada a algúns sectores de CiU).

rial" ou das CC.AA. e o establecemento de foros de cooperación política; e a participación das CC.AA. na política do Estado perante a Unión Europea), como ten revelado a grande diminución do número de leis recorridas polas CC.AA. perante o Tribunal Constitucional (de 131 en 1985 a ningunha en 1994 e 12 en 1995). Non embargante, ningún dos problemas aludidos ten solución definitiva ata o de agora, e aínda fican sen resolver dúas cuestións adicionais: a racionalización da "administración periférica do Estado", comezando polos Gobernos Civís; e o rol e financiamento da administración municipal.

A proliferación antes aludida de "rexionalismos" ó abeiro da xeneralización do sistema autonómico traduce tamén outra realidade, herdada do Franquismo: que aínda continúan os problemas de lexitimación do nacionalismo español, tanto a dereita como a esquerda. Moitos deses rexionalismos son reducibles ideoloxicamente, como xa afirmamos, a formas de nacionalismo español. Velaí o certo anticatalanismo do PAR ou de UV, ou o antinacionalismo basco de UPN e de Unidad Alavesa, que no fondo pretende representar e traducir a opinión dos sectores de poboación opostos á concepción nacionalista e bascofalante de Euscadi nunha forma "aceptable" e lexitimada no contexto político actual: a defensa do "ameazado" idioma castelán faise no nome do *idioma alavés*, e afírmase a pretensión de pedir a *autodeterminación* de Álava (para reintegrarse en España, sobreenténdese, no caso de que o conxunto de Euscadi se encamiñase cara á independencia).

O nacionalismo da dereita española, fóra das organizativamente minoritarias manifestacións da extrema dereita, segue a presentar aínda hoxe grandes problemas de lexitimación, o que é comprensible se se considera o peso do Franquismo e a interrupción brusca daquela tradición de nacionalismo liberal da II República. De aquí que nos últimos tempos as mensaxes provenientes desde o eido da dereita sexan bastante contradictorias, pois nelas convive a praxe política do Partido Popular (PP) nas Illas Baleares ou en Galicia —onde promove a defensa da cultura autóctona e fomenta moderadamente os referentes de identidade territorial (ou "autoidentificación") da poboación, malia a distancia entre declaracións teóricas e realizacións prácticas seren moi grande— coa do PP en Euscadi e Cataluña, onde con máis forza se manifesta a tradición de nacionalismo "reactivo" que arrinca desde comezos deste século. Mais, así mesmo, o españolismo da dereita democrática leva a cabo nos últimos anos unha endeita de recuperación da herdanza do liberalismo conservador e do republicanismo reformista (Cánovas, Azaña, etc.), combinada desde algúns sectores da dereita coa solución da "Administración única" do actual presidente da Xunta de Galicia, Manuel Fraga. Esta proposta, á marxe de calquera valoración política, supón unha acatación e racionalización do sistema

autonómico tal e como este aparece definido na Constitución (en canto postula a substitución da administración central pola periférica alí onde exista unha duplicidade innecesaria de funcións entre unha e outra), para así evitar en derradeira instancia a proliferación de nacionalismos periféricos[87]. Pero esas mensaxes "modernizadoras" conviven coa pervivencia dos vellos esquemas esencialistas anteriores á hora de definir o que é a *Nación española*, para o que un intelectual próximo ó PP recorría en 1994 á tradición católica, a Conquista de América, á idea de *comunidade de destino* forxada por Castela e á existencia dun *Volksgeist* español formado na época imperial[88]. E a redescuberta por parte dun coñecido e provocador intelectual da dereita española da figura de Azaña contrastou simbolicamente coa reedición ampliada do seu catastrofista libro de 1979 sobre o perigo de "separación" que entrañarían as políticas lingüísticas dos nacionalismos periféricos[89]. Malia ter aceptado plenamente a Carta Magna no referente ó modelo autonómico de estructuración do Estado, a dereita española actual mantense circiamente na defensa dunha única Nación política (España), postura combinada só nalgúns sectores cunha aceptación plena da diversidade cultural e lingüística de España, que non se traduce porén nun recoñecemento político da "diferencia", senón que tende cara a unha homoxeneización competencial de todas as CC. AA.[90], coa excepción das peculiaridades lingüísticas dalgunhas delas.

Aínda que en moitos ámbitos persiste a desorientación teórica e política verbo da cuestión nacional entre a esquerda española, e malia os recentes chamamentos dalgúns intelectuais desa tendencia para reaccionar contra da "ameaza" dos nacionalismos periféricos e recuperar o nacionalismo español[91], é posible afirmar que a esquerda semella elaborar unha forma de neoespañolismo que tamén bebe nas fontes do rexeneracionismo e do republicanismo, xunto cun discurso de "modernidade" e europeísmo, que a leva a arrenegar decote da defi-

87. Fraga, M. *Impulso autonómico*. Barcelona, 1994.

88. Blanco Ande, J. "El regionalismo entre el concepto de Estado-nación y el nacionalismo radical", en VV. AA. *El regionalismo en Europa*. Soria, 1994, pp. 37-48. O libro é un compendio de conferencias de presidentes autonómicos e intelectuais do PP, xunto con algunhas aportacións de políticos da CSU. Este autor considera, así mesmo, que o rexionalismo é unha manifestación sa das formas de vida dalgunhas rexións españolas, as súas tradicións, etc., mais os nacionalismos periféricos serían simplemente unha traizón, expresión dun espírito de revancha.

89. Jiménez Losantos, F. *La última salida de Manuel Azaña*. Barcelona, 1994, e *Lo que queda de España*. Madrid, 1995 (2ª ed.).

90. Un exemplo desta postura (aceptación da pluralidade cultural da España, acatamento do marco autonómico, mais ó mesmo tempo defensa da igualdade de principio de todas as rexións, asemade a afirmación de nacionalismo español e da necesidade neorexeneracionista de conquerir un novo "patriotismo") atópase no recente libro do presidente do PP, J. M. Aznar, *España: La segunda transición*. Madrid, 1994.

91. Alonso de los Ríos, C. *Si España cae...* Madrid, 1994; García Trevijano, J. *El discurso de la República*. Madrid, 1994.

nición "nacionalista" (e así se pode demonizar ó nacionalismo en abstracto, sobreentendendo con el nada máis que ós periféricos). Mais segue sen atopar unha fórmula que lle permita defender, nas súas verbas, a compatibilidade da existencia dunha *Nación política* española e unha plurinacionalidade *cultural* do Estado. De aquí a novidosa definición de España como "Nación de nacións", un auténtico contrasenso teórico e conceptual, que adoito ten dado lugar a verdadeiros exercicios sofísticos, como se expresaba nos debates constitucionais de 1978 e nas ulteriores "explicacións" dese concepto por parte, sobre todo, dos líderes do PSOE[92]. Se o concepto de nación implica soberanía política, ¿como poden convivir dúas entidades territoriais con soberanía? Aínda que co termo "nación de nacións" quérese resucitar a definición de Meinecke en 1907, o certo é que, na práctica, estase con ela a expresar a idea de "nación española multicultural", o que é máis coherente desde o punto de vista teórico. En relación con iso, tamén goza de aceptación entusiasta á formula concibida en orixe por Jürgen Habermas para Alemaña de "patriotismo constitucional", é dicir, de defensa da Nación política baseada na libre vontade dos cidadáns xuntamente coa aceptación teórica do carácter plurinacional no senso cultural do Estado, e que podería proxectarse cara a unha dimensión europea[93]. Non embargante, cómpre preguntarse se ese afouto europeísmo non é máis ben unha fuxida cara adiante —tentando esluír as posibles contradicciónsinternas na crecente internacionalización da vida política e económica do Vello Continente no seo da Unión Europea— que un postulado constructivamente asumido.

Ademais, dentro da esquerda española semellan convivir hoxe dúas almas. Se nalgúns sectores é apreciable unha aceptación sen grandes problemas da idea de España como Estado plurinacional (caso do PSC), noutros sectores domea un españolismo herdeiro da tradición histórica *xacobina* da propia esquerda española, que nalgunhas manifestacións chega ata a negar a diversidade cultural dos diferentes pobos de España, e que ademais retroaliméntase coa oposición constante cos nacionalismos periféricos. Velaí o caso de boa parte da fracción "guerrista" do PSOE de base electoral agraria-meridional (da que é típico representante o presidente da Comunidade Autónoma de Estremadura, Juan Carlos Rodríguez Ibarra); de amplos sectores do socialismo basco ou catalán que, con base sobre todo na poboación inmigrada en Euscadi ou Cataluña, profesan unha oposición frontal a calquera reivindicación dos nacionalismos periféricos; ou dun sector do socialismo galego hoxe en

92. Unha boa análise en de Santiago Guervós, J. *El léxico político de la Transición española*. Salamanca, 1992, pp. 192-251.

93. Laborda, J. J. "Patriotismo constitucional y Estado democrático" en *Sistema* 108, 1992, pp. 5-14.

día, representado emblematicamente polo actual alcalde da cidade de A Coruña, Francisco Vázquez. Este derradeiro, á parte da compoñente electoralista que poida existir na súa postura teimudamente oposta ó máis lene galeguismo cultural (para gañar os votos da dereita sociolóxica) recorre repetidamente a unha posición tradicional da esquerda española, enfortecida pola necesidade de oporse ó crecemento do nacionalismo galego nos últimos anos, e que non por casualidade apela tamén á tradición —de raigame progresista decimonónica, fortalecida despois co rexeneracionismo— do *municipalismo*, é dicir, a defensa e potenciación da autonomía dos concellos como base para unha descentralización administrativa ó servicio da democracia política e do benestar cidadán. Non obstante, o anovado énfase municipalista de varios sectores tanto da esquerda como da dereita españolista parece tamén neste caso obedecer parcialmente á mesma lóxica que a que rexe a proliferación dos "rexionalismos autonómicos": a necesidade de garantir o control de parcelas de poder, contrarrestando as propostas de meirande autogoberno territorial dos nacionalismos periféricos[94].

6. ALGUNHAS HIPÓTESES PARA O FUTURO

Desde a perspectiva histórica sucintamente exposta, e sen pretendermos propoñer ningunha receita máxica, podemos aventurar as seguintes coordenadas básicas que ó noso xuízo influirán grandemente na evolución ulterior da cuestión nacional en España no derradeiro lustro do século XX:

1. É difícil pensar que a solución autonómica, tal e como foi concibida na Constitución de 1978 e arestora é posta en práctica, poida continuar a longo prazo de xeito invariable[95]. É moi probable que, antes ou despois, se mostre precisa unha nova reforma da estructura territorial do Estado, de xeito que nela se recoñeza non só unha estructura

94. *Vid.* Federación Española de Municipios y Provincias (FEMP): *Asamblea General Extraordinaria. La Coruña, 5 y 6 de noviembre de 1993. Resoluciones.* Madrid, 1994. Non embargante, para outras tendencias do PSOE o municipalismo é considerado máis ben como un instrumento para afondar nunha interpretación en clave federal da Constitución de 1978: *vid.* o artigo do alcalde de Barcelona, J. Maragall, "Los municipios y el federalismo" en *Anuario El País 1988*. Madrid, 1989, p. 129.

95. Outras visións máis optimistas atribúen unha grande virtualidade ó sistema autonómico tal e como funciona na actualidade, chegando a afirmar que este leva a cabo unha nidia diferenciación entre "Nacións culturais" e a Nación política: *vid.* Solozábal Echevarría, J. J. "El Estado autonómico como Estado nacional (adaptabilidad y rendimiento integrador de la forma política española)" en *Sistema* 116, 1993, pp. 67-84. Ou ben inciden na potencial tendencia federalizante do modelo español das autonomías: *vid.* Ruipérez Alamillo, J. "Sobre la naturaleza del Estado de las autonomías" en *Revista de Estudios Políticos* 81, 1993, pp. 73-102.

descentralizada e máis ou menos tendente cara a un sistema federal, senón un grao de autogoberno ou de tratamento específico (o que non quere dicir privilexado) a determinar a aqueles territorios que expresen ou teñan esprimido a súa vontade nacional/diferencial de xeito maioritario. Unha meirande descentralización, sexa seguindo a receita da Administración única ou sexa seguindo unha fórmula totalmente federal —se ben esta ten un fundamento diferente: a soberanía previa dos Estados que forman a federación— non resolverá de seu as tensións entre o Goberno central e os nacionalismos periféricos, xa que o que estes decote reclaman é como mínimo un tratamento bilateral que recoñeza a súa *diferencia,* por considerárense *nacións,* e non unha relación multilateral esluída no resto das CC. AA. (ou, se cadra, futuros Estados federais)[96]. Isto acontece precisamente cando tanto a dereita como a esquerda española están basicamente de acordo nun modelo igualitario de descentralización do Estado, malia ser a esquerda, de acordo coa súa tradición, a que aínda sosteña de xeito máis mecánico que convencido (ou minimamente matinado) a bandeira do federalismo. E mesmo dentro desta postura, cómpre disterar os que defenden o federalismo simétrico (por exemplo, Julio Anguita) dos que propoñen un federalismo asimétrico que teña en conta as "diferencias nacionais" (por exemplo, Rafael Ribó).

2. Igualmente, tamén é difícil pensar que poida existir hoxe en día, e en principio a medio prazo, unha tendencia clara cara ó secesionismo, especialmente en Euscadi e Cataluña, malia os pasaxeiros "efectos demostración" que periodicamente abalan as arelas máis ou menos contidas de independencia entre os nacionalistas periféricos (cada vez que se proclame un novo Estado independente, como aconteceu co gallo da independencia dos Estados bálticos)[97]. Un feito na nosa opinión evidente na actualidade é que os partidos nacionalistas periféricos maioritarios, malia todos os desafogos teóricos e retóricos (imprescindibles cada certo tempo, polo demais, para asegurar a cohesión das súas bases), prefiren polo de agora non enfrontarse cos dilemas políticos que suporían a aplicación práctica e inmediata do dereito de autodeterminación. Dilemas que se manifestan especialmente crus no caso basco, como algunha vez ten manifestado explicita-

96. Neste senso, coincido en xeral con Tusell, J. "España, nación de naciones. Cataluña en el contexto español actual" en *Cuenta y Razón* 89, 1994, pp. 22-26, menos no concepto de "nación de nacións".

97. Porén, a independencia de Eslovaquia ou a recente victoria electoral dos independentistas en Québec tiveron un efecto moitísimo menor, xa que as circunstancias políticas internas eran menos favorables a que ecoase ou se amplificase ese efecto demostración. Unha boa análise destes fenómenos en Conversi, D. "Dommino Effect or Internal Developments? The Influence of International Events and Political Ideologies on Catalan and Basque Nationalisms" en *West European Politics* 3, 1993, pp. 245-70.

mente Xabier Arzalluz: ¿Que territorios configurarían, por libre decisión democrática nun referendo, unha vindeira Euscadi independente? ¿Guipúzcoa e Biscaia, no mellor dos casos? Que acontecería se Navarra e Álava, como de acordo coa súa orientación política actual sería en principio previsible, rexeitasen nese referendo a independencia (sen falarmos do País Basco-francés)? Deixando á parte, claro está, o feito de ter que garantir a convivencia entre a comunidade nacionalista e a non--nacionalista (composta esta en boa parte por inmigrantes do resto da España, ou por descendentes de inmigrantes), como recoñece o famoso discurso de Arzalluz no Teatro Arriaga de Bilbao en 1988. Tanto o nacionalismo basco coma o catalán, malia ostentaren nos seus respectivos territorios a maioría social e electoral —máis ampla, aínda que máis dividida, no caso de Euscadi, pero con moi notorias desigualdades territoriais[98]— son conscientes de que esa maioría é máis relativa que absoluta, e xa que logo de que non ostentan unha hexemonía indiscutible dentro dos seus ámbitos xeográficos. Ese grao de hexemonía, ademais, varía significativamente segundo se trate de eleccións autonómicas, xerais ou europeas: a recente tendencia á suba do voto "españolista" no País Basco nas eleccións europeas e autonómicas de 1994 pode ser un claro exemplo do devandito.

Isto é así tamén por outra razón: non sempre existe unha correlación tan idéntica como *a priori* se pode pensar entre voto nacionalista, consciencia nacional e vontade independentista, como pode amosar o recente fracaso (pola mínima, pero fracaso) do referendo pro-independencia en Québec, ou o nivel de voto nacionalista en Escocia, que non se corresponde co grao de consciencia nacional manifestado en todas as enquisas de opinión. Lembremos que na mellor época electoral do Scottish National Party (SNP) o referendo sobre a *Devolution* celebrado en 1979 en Escocia tivo un resultado negativo, o que supuxo un lastre considerable para o nacionalismo escocés (que aínda hoxe non volveu a conquerir a cota do 30% dos sufraxios que acadara a mediados dos 70). Estas leccións están moi presentes tamén na memoria dos partidos nacionalistas periféricos maioritarios: tensar demasiado a corda pode chegar a ser contraproducente. Ó que se engade outro factor: a *institu-*

98. Lémbrese o crebacabezas político que é o País Basco: en cada unha das tres provincias da Comunidade Autónoma Basca un partido político diferente ostenta a maioría social *relativa* (o PNV en Biscaia, HB en Guipúscoa, o tándem PP-Unidad Alavesa en Álava), o mesmo que en Navarra (UPN-PP). E incluso dentro de cada unha das provincias, a disparidade é acusada: a "batasuneira" Guipúscoa ve cómo na capital, Donostia, o PP obtén ultimamente a maioría relativa; non é o mesmo a parte bascófona que a parte castelanófona de Álava, ó igual que en Navarra; dentro de Biscaia, a divisoria márcaa a beira esquerda do Nervión (zona de concentración da maioría da poboación inmigrante). Aínda que tras as últimas eleccións autonómicas bascas (outubro de 1994) o PNV afirma a súa maioría relativa en todas as provincias, no mellor dos casos (Biscaia) non chega ó 40%. *Vid.* en xeral Llera, F. *Los vascos y la política*. Bilbao, 1994.

cionalización de boa parte dos nacionalismos periféricos gracias a eles detentaren o poder autonómico (como acontece no País Basco e Cataluña) e o obrigado cambio de discurso lexitimador dos nacionalismos ó teren que convivir cun Estado democrático dan lugar a unha certa desmobilización, e ó tempo fomenta un meirande pragmatismo, patente xa en partidos coma o PNV e CiU[99].

3. Xa que logo, cómpre preguntarse: ¿Que pervive, se fica algo, do que puideramos denominar sentimento nacional español? Aínda que os estudios sobre identidade nacional na España contemporánea están lonxe de seren satisfactorios, podemos aventurar hipoteticamente que tamén neste aspecto se atopan mensaxes contradictorias. Dunha banda, indubidable é que determinados instrumentos ou vehículos de identificación colectiva *nacional* española son moito máis febles que noutros Estados europeos (por exemplo, case todo o referente á unha simboloxía *nacional* unanimemente aceptada). Mais, doutra banda, o que é un feito revelado tanto polas enquisas de opinión como por varios estudios especializados é que mesmo en zonas de grande arraizamento dos nacionalismos periféricos existe unha preponderancia certa do que se dá en chamar "duplo patriotismo", é dicir, da coexistencia dun sentimento de identificación coa nacionalidade *periférica* con outro de solidariedade ou identificación co conxunto de España que non son sempre percibidos como excluíntes, senón mesmo como complementarios[100]. É máis, os sentimentos de identidade nacional e de pertenza a unha colectividade rara vez son absolutos, senón que existe unha gradación máis ou menos acusada de fidelidade a varias esferas ou referentes: neste senso, seguen a ser maioría as persoas que nas enquisas de opinión ó respecto sobre identidade nacional se senten, en maior ou menor medida ou proporción, catalanas, bascas, galegas, etc., ó mesmo tempo que españolas[101]. Algúns exemplos significativos pódennos ilustrar esta situación: así, se os Xogos Olímpicos de Barcelona no ano 1992 foron utilizados como plataforma reivindicativa por parte do nacionalismo catalán, non deixou de sorprender a todos que, unha vez comezados estes e garantida unha pre-

99. Gurrutxaga, A. *La refundación del nacionalismo vasco* Leioa, 1990; do mesmo autor e Unceta, A. "Nacionalismo vasco y democracia: Crítica de la doctrina actual" en *Sistema* 124, 1995, pp. 43-67.

100. Petrosino, D. "Autonomia e indipendentismo in Sardegna, in Catalogna e nel Québec: un tentativo di comparazione" en VV. AA. *Le autonomie etniche e speciali in Italia e nell'Europa mediterranea*. Cagliari, 1988, pp. 214-231; Andrés Orizo, F. *Los nuevos valores de los españoles*. Madrid, 1991, pp. 167-180.

101. Naturalmente, a fiabilidade dos indicadores que fornecen as enquisas de opinión non sempre é absoluta; mais si é orientativa. Poderíanse considerar outros factores, como a presencia de inmigrantes en Euscadi e Cataluña que tenden a contestar nas enquisas cunha orientación máis "españolista"; porén, e dado que tanto o nacionalismo basco coma o catalán —este de xeito máis decidido— consideran que tan cidadáns son uns coma outros, o resultado final pouco varía a efectos prácticos.

sencia simbólica notable á personalidade disterada de Cataluña (o idioma catalán, a bandeira, etc.), a reacción do público fronte á representación española non foi de refugo —como se temía desde as instancias gobernamentais— senón todo o contrario. Lémbrese a final olímpica de fútbol nun estadio do F. C. Barcelona ateigado de bandeiras españolas e catalanas que apoiaban á selección española[102].

Naturalmente, que o duplo patriotismo tenda a ser a situación dominante hoxe en día non quere dicir que sexa uniforme nin inmutable, como ben sabemos os historiadores: o tempo será o encargado de clarexar se eses sentimentos mudan ou remanecen inalterables, ou se o balance entre tendencias centrífugas e centrípetas vira definitivamente nunha ou noutra dirección. Diversos factores poderán influír no desenvolvemento da cuestión nacional no Estado español: entre eles, o grao de madureza e responsabilidade das elites políticas tanto do Estado como dos nacionalismos periféricos e das administracións autónomas; a consolidación dun modelo de Estado aceptado explicitamente por todos; a evolución da situación económica e o impacto que nas diferentes zonas de España está a producir a "europeización" da lexislación económica e social dentro da Unión Europea, e mais as consecuencias que aquela está a ter nos diferentes sectores productivos rexionais; a consolidación ou perda de lexitimidade das institucións estatais; finalmente, non menos importante, a desaparición do fenómeno terrorista en Euscadi e da intolerancia política que acompaña ó seu entorno organizativo e social, que, cómpre non o esquecer, representa a unha minoría da poboación basca. Nada se avantará politicamente se non se observa un principio fundamental para que as tensións nacionais decorran sempre polos cauces da democracia: tan lexítimo é ser nacionalista *periférico* como nacionalista *español*, sempre e cando ambas as dúas posturas se identifiquen coas regras do xogo democrático. O que non ten necesariamente por que implicar en todos os casos estricta lealdade constitucional, xa que, postos a mirar polo miúdo, boa parte do espectro partidario actual defende ou abeira posicións ideolóxicas que nalgúns aspectos rebordan o establecido na Constitución de 1978 (¿cal é a postura, por exemplo, de moitos sectores de IU fronte á Monarquía?). Do mesmo xeito, o feito de defender o dereito de autodeterminación para un territorio determinado é de seu un obxectivo tan democrático coma o de defender o contrario, que a *Nación* é España no seu conxunto. O realmente importante é como se pretendería levar a cabo a autodeterminación, ou por que medios se quererría manter inalterable a Constitución.

X. M. N. S.

102. E isto non quere ser unha *boutade*: os deportes de masas constitúen hoxe en día unha das maiores manifestacións públicas de identidade que teñen lugar de xeito aberto (malia estaren suxeitas a uns códigos moi específicos).